حکومەتی هەرێمی کوردستان - عێراق
وەزارەتی پەروەردە
بەڕێوەبەرایەتی گشتی پرۆگرام و چاپەمەنییەکان

مافی مرۆڤ

بۆ پۆلی دەیەمی ئامادەیی و پیشەیی

دانەران

حەمە سالح حەمە ئەمین   چێنەر عەلی جۆلا

وشیار مستەفا خال   د. سالار حمە سور باسیرە

پێداچوونەوەی زانستی

یوسف عوسمان حەمەد

چاپی نۆیەم   ٢٠١٥ زایینی   ٢٧١٥ کوردی   ١٤٣٦ کۆچی

سەرپەرشتی زانستی چاپ: یوسف عوسمان حەمەد
پێداچوونەوەی زمانەوانی: صادق ئەحمەد عوسمان روستایی
سەرپەرشتی هونەری و چاپ: عوسمان پیرداود– ئاری محسن احمد
نەخشەسازی ناوەوە: ئالان کریم مولود
جیبەجێکردنی بژاری هونەری: ئاری محسن احمد

بەشی یەکەم

مێژووی مافی مرۆڤ

تەوەرەی یەکەم

کورتەیەکی مێژوویی :

لە پەیدابوونی کۆمەڵی مرۆڤایەتی‌و هاتنەکایەی چەمکەکانی موڵکداری‌و بەرژەوەندی و دەسەڵاتەوە، ناکۆکی و پێکدادپژان‌و شەڕ هاتوونەتە ئاراوەو تەنانەت دوو جەنگی جیهانیشیان لێکەوتۆتەوە، ئەو دوو جەنگە کارەساتی گەورەو ناهەمواری وایان خستەوە کە بە ملیۆنان کەس گیانی تیادا لەدەستبدەن. هەر لەزووەوە ژیرانی دونیا هەستیان بەو پێشێلکارییە گەورانە کرد کە دژ بە مرۆڤو مرۆڤایەتی دەکران و دەکرێن، بەتایبەتی لەکاتی شەڕو پشێوییەکاندا, بۆیە هەوڵی دانانی سیستمێکی وایان دا کە ڕادەیەك بۆ ئەو پێشێلکارییانە دابنێن.. بەو هۆیەوە بیر لە دانانی چەند بنەمایەك کرایەوە تا مافی تاکە کەس‌و خەڵکە سڤیل‌و شەڕنەکەرەکە بپارێزێ‌و بەڵێنی پابەندبوونی دەسەڵاتدارانیش بەو بنەما سەرەکییانە وەربگیرێ..

ساڵی (١٢١٥)، خەڵکی ئینگلتەرا بەڵگەنامەیەکیان بە فەرمانڕەواکەیان واژۆکرد کە چەند مافێکی مرۆڤی تیادا دیاریکرابوو، پەیماننامەکە بە (ماگناکارتا)[1] واتە (پەیمانی مەزن) ناسرا..

لە چەرخی "ڕێنیسانس"یشدا، لە ئەوروپا کۆمەڵە پیاوێکی زاناو هونەرمەندو کارامە پەیدابوون، بیرۆکەی گرنگی وایان وروژاند کە سەرجەم مرۆڤایەتی پێڕاچڵەکی‌و ڕۆڵێکی مەزن لە زەمینە خۆشکردن‌و گەشەپێدان‌و چەسپاندنی مافی مرۆڤیشدا ببینن.

---

[1] ساڵی (١٢١٥) دەسەڵاتی پاشایەتی لە ئینگلتەرا زۆر لاواز بوو بە تایبەت پاش هاوبەشی کردنی ئینگلتەرا لە جەنگی خاچ پەرستاندا‌و تێکشکاندنی کڵێسای کاسۆلیك ئەم کارە بووە مایەی نارەزایی لە نێوان پیاو ماقوڵان و سوارچاکاندا، لە لایەکی تریشەوە دانیشتوانی شارەکان دژی دەسەڵاتی پاشا راپەرین و ناچارکرا پەیماننامەیەکیان لەگەڵدا واژۆ بکات بە ناوی (ماگناکارتا = پەیمانی مەزن)، پەیمانەکە لە (٦٣) بەند پێکهاتبوو، لەو بەندانە : ڕێکخستنی باج– بەندنەکردنی هیچ کەسێك بەر لە ڕێنەدانی یاسا– دەستێوەرنەدان لە کاروباری دادگا– هەرکاتێك پاشا پابەندی یاسا نەبێت بۆ پیاو ماقوڵان و دەرەبەگەکان هەبێ دژی بوەستن))

ساڵی (١٦٤٢)، (ئۆلیڤەر کرومیل)[٢] سەرکردایەتی شۆڕشێکی بورژوای دیموکراتیانەی لە ئینگلتەرادا کردو شا (شارلی یەکەمی)ی لەناوبردو پەرلەمانێکی پێکهێنا، پەرلەمانەکە لە ساڵی ١٦٨٩دا چەند بنەمایەکی وای دارشت کە ئامانجی کەمکردنەوەی دەسەلاتی پاشایەتیو پشتگیریکردنی ئازادییە کەسییەکان بوو. هەر لەو سەردەمەدا فەیلەسوفێکی مەزن بەناوی"جون لوك"ەوە پەیدابوو، بۆچوونو نووسینەکانی خۆیی لەسێ خاڵدا کۆکردەوە:

١- یاسا سروشتییەکان، بێجیاوازی نەژاد، ئاین... هتد، لەڕێی هۆشەوە لە ئەزموونی هەستەکانماندا دەناسرێن.

٢- دانانی کۆیلایەتی بە کارێکی ناڕەوا.

٣- هەموو کەس بۆ پاراستنی ژیانو ئازادی لەمافو ئەرکدا یەکسانە.

ڕاگەیاندنی سەربەخۆیی ئەمەریکا، لە (٤)ی تەمموزی (١٧٧٦)دا، بۆ یەکەمین جار جەخت لە ڕاستییەك دەکات کە مرۆڤ لە لەدایکبوونیانەوە یەکسانو پەروەردگار هەندێك مافی لەبنەهاتووی پێبەخشیون، وەك مافی ژیانو ئازادیو گەڕان بە دوای بەختەوەریدا، حکومەتانیش لەپێناو وەدەستهێنانی ئەم مافانەدا دروستکراون. سیانزە ولایەتی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا دەستووری بنەڕەتی خۆیان گۆڕیو هەشتی دیش ئەو ڕاگەیاندنەی مافی مرۆڤ دەخەنە سەر دەستووری ناوچەکانیان. هەموویان مافە تاکە کەسییەکان وەبیردەخەنەوەو دەڵێن ئەمانە ئازادیی سەرەتایی مەدەنین (سڤیل).

---

[٢] سیاسەتمەدارێکی ئینگلیزیو ئەندام پەرلەمان بووەو سەرکردایەتی بزووتنەوەیەکی بەرهەڵستکارانەی دژ بە شا کردووە، ساڵی (١٦٤٢) جەنگی ناوخۆ لە ئینگلتەرا، لە نێوان پشتگیرانی پاشاو لایەنگرانی پەرلەمان دەستیپێکردو ساڵی (١٦٤٥) بە سەرۆکایەتی (ئۆلیڤەر کرۆمێل) سەرکەوتنێکی گەورەیان بە دەست هێنا.

شۆڕشی فەرەنسا لە تەموزی (١٧٨٩)دا بەرپابوو، لەمانگی ئابی هەمان ساڵیشدا ئەنجومەنی گەل (پەرلەمان) دامەزرێنرا. ئەم ئەنجومەنە سوودی لە هەردوو نموونەی بەریتانیایی‌و ئەمەریکایی لە بواری ماف مرۆڤدا وەرگرت، جگە لەوە سوودی زۆریشی لە بەرهەمەکانی سێ بیرمەندی فەرەنسایی (ژان ژاك رۆسۆ[١]، ڤۆلتێر[٢]، مونتسکیۆ[٣]) وەرگرت. ئەنجومەنەکە مافی مرۆڤ‌و هاونیشتمانی بە (١٧) بەند راگەیاندو لەساڵی (١٧٩١)یشدا خرایە دەستووری فەرەنساوە.

رێکەوتننامەی (لاهای)ی ساڵی (١٨٩٩)، ئەو راگەیاندن‌و رێکەوتننامانە لەخۆ دەگرێت کە پێویستە لەکاتی جەنگدا پێڕەوی بکرێن، لەوانە رێکەوتننامەی لاهای (١٨٨٩)و رێکەوتننامەی (١٩٠٧)ی تایبەت بە کاتی جەنگ، لە شێوازکانی رێکخستنی خەڵك و بەکارنەهێنانی چەکە کۆکوژییەکان و قەدەغەکردنیان‌و چۆنێتی هەڵسوکەوتی جەنگاوەران‌و پاراستنی گیانی هاووڵاتیانی سڤیل‌و دامەزراوە مەدەنییەکان.

رێکەوتننامەکە بەندە بە پارێزگاریکردنی مافی مرۆڤ لەکاتی جەنگ و پێکدادانەدا، باس لە پارێزگاریکردنی دیل‌و زامداران دەکات، ساڵی (١٩٠٧) دەستکاری دەقی رێککەوتننامەکە کراو گرنگی زیاتری بە پێکراوی جەنگو

---

[١] ژانژاك رۆسۆ: (١٧١٢– ١٧٧٨)، نووسەرێکی فەرەنسییەو کتێبی لەبوارەکانی فەلسەفەو کۆمەڵایەتیدا داناوەو تیایاندا باسی لە چاکیی مرۆڤ کردووەو داوای گەڕانەوە بۆ سرووشتیان لێدەکات. لە بەرهەمەکانی "پەیمانی کۆمەڵایەتی، ئەمیل، دانپیانان". بنەمای بیرواکانی کاریگەرێتی خۆیان لەشۆڕشی فەرەنسادا هەبوو.

[٢] ڤۆلتێر: (فرانسوا ماری ئەروای) (١٦٩٤– ١٧٧٨)، لەدایکبووی پاریسە. نووسەرێکی بلیمەتی فەرەنسایە، سەرکردایەتی بزووتنەوەی فەلسەفەی ماتریال کردووەو بەرەنگاری دەسەڵاتە ئاینیی‌و مەدەنییەکانی بۆتەوەو رەخنەی لێگرتوون. شیعرو مێژوو شانۆنامەو نامەگۆڕینەوەو فەلسەفەی نووسیوە.

[٣] مونتسیکۆ: ١٦٨٩ –١٧٧٥ لەگەورە روناکبیرەکانی فەرەنسایە کتێبی (رۆحی یاساکان) مەزنترین بەرهەمیەتی کە تیایدا پێ لەسەر جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان (یاسادانان ،جێبەجێکردن، قەزائی) دادەگرێت. مونتسکیۆ، لەپێناو دابینکردنی ئازادیی‌و دادوەریی، داوای کرد بە شێوازی سیستمی ئینگلیزی ئەوکات کە مۆنتسکیۆ بە باشترین جۆرەکانی حوکمی دەزانی، پادشاو چینی ئۆرستۆکراتی‌و چینی گشتی هاوبەشی حوکم بکەن.

دیل‌و خەڵکە سڤیلەکە دا. دواتریش ساڵی (١٩٤٩) لەجنێڤ لەسەر چوار خاڵی گرنگ ڕێککەوتن، ئەوانیش پارێزگاریکردنی: بریندارى شەڕ، دیل، شوێنە پیرۆزەکان، شوێنە مەدەنییەکان.

پرۆتۆکۆلێک بۆ قەدەغەکردنی بەکارهێنانی گازی ژەهراوی‌و ماددە بەکتریۆلۆژییەکان، کە بە ئامرازی شەڕی وەحشیگەریانە دانران، لەجنێڤ واژۆکرا.

ڕاهێنان

- لەکاتی هەر دوو جەنگی جیهانی و شەڕو پێکدادانەکانی دیدا، مافی تاکە کەس وەک پێویست دەپارێزرا؟
- کوشتارو پێشێلکارییەکان هەر سڤیلی دەگرتەوە؟
- بۆ ڕاگرتنی کاولکاری‌و ئەو نارەواییانەی دژ بە شوێنە پیرۆزەکان دەکرێت، چی کرا؟
- جگە لەدەوڵەتە زیان لێکەوتووەکان لایەنی دی لەسەر نارەواییەکانی جەنگ هەڵیاندەدایە؟

تەوەری دووەم

قۆناغەکانی پاراستنی مافی مرۆڤ:

پاراستنی مافی مرۆڤ، بەپێی پەرەسەندنو بەرەو پێشەوە چوونی کۆمەڵی مرۆڤایەتی، ئەم قۆناغانەی بەخۆوە بینیوە: قۆناغی دابونەریت، قۆناغی یاسا، قۆناغی دەستووری، قۆناغی نێودەوڵەتی.

قۆناغی دابونەریت:

دەتوانین بڵێین، مافی مرۆڤ بە شێوەی نەریت لە ناو کۆمەڵدا هەبووە، ئەویش بەهۆی نەبوونی یاسای نوسراوەوە. لەبنەڕەتیشدا نەریت لە دوو بنەمای سەرەکی پێك دێت :

یەکەم: بنەمای ماددی، بریتییە لە دووبارە کردنەوە کردارێك یان نەکردنی کردارێك لە بوارێکی دیاریکراودا.

دووەم: بنەمای مەعنەوی، بریتییە لە باوەڕهێنان بە کردن یان نەکردنی کارێك کە پابەند بوون پێوەی پێویستە.

کۆن کۆمەڵ لەچەند خێزانێك پێکهاتبوو، بۆیە کامیان خاوەن دەسەڵاتو هێز بوایە، فرمانەکانی لای خەڵکەکە جێگای یاسای ئەمڕۆی گرتبۆوە.. ڕوودانی هەر گرفتێك لە کۆمەڵدا بەرەو ڕووی ئەو دەکرایەوەو ئەویش بڕیاری خۆی لەسەر دەداو ئیتر کەسیش بۆی نەبووە بەرهەڵستی بڕیارەکەی بکات.. دواتر ئەو خاوەن دەسەڵاتە لەهۆزو خێڵدا، ناوی سەرەك هۆزو خێڵی لێنرا.. دوای هاتنەکایەی کشتوکاڵو بەڕێوەبردنی هۆکارەکانی بەرهەمهێنان، خۆسەپێنەران بەپێی دابونەریت کۆمەڵەکەیان بەڕێوە دەبردو زیاتریش بیریان لە بەرژەوەندی خۆیان دەکردەوە وەك لە بەرژەوەندی خەڵکەکەی دی. بەو پێیە کۆمەڵی ئەو سەردەمە بە زەقی دوو چینی سەرەکی تیایدا سەری هەڵدا، ئەوانیش چینی کۆیلەو ئۆرستۆکرات بوون، یەکەمیان نزمترین و دووەمیان بەرزترین چین بوون. لەنێوان ئەم دوو چینەشدا کەمو زۆر چینی

دی سـەری هەڵـداوە، ئـەوانیش بـەپێی دوورو نزیکییـان لەدەسـەڵاتەوە جیاکراونەتەوە، وەك کەسێکی جەربەزەو لێهاتوو کە هەڵسوڕێنەری کاریان بووبێ یان لەڕێی ژنو ژنخوازییەوە بایەخیان پێدرابێ.

کەواتە قۆناغی دابونەریت قۆناغێکە تیایدا مافەکان لەڕێگای دابونەریتەوە پـارێزراونو هێشتا یاسـای نوسـراو لـە ئـارادا نـەبووە، بـەڵام ئەمـەش وا ناگەیەنێت کە لەدوای هاتنە کایەی یاسای نوسراوەوە دابونەریت بە تـەواوی ڕۆڵی نەمابێ، بگرە تا ئێستا لەهەندێ جێگا دابونەریت ڕۆڵی خۆی هەیە لـەم بوارەدا.

لەم قۆناغەدا، گەر نەڵێین گشت مافەکان پێشێلکراون، ئەوا کەمترین مافی مرۆڤی تیا پـارێزراوە، چونکە یەکبینـە مـاف بۆ خـاوەنهێز بـووە. هـەر بـەو حوکمـە کۆمـەڵ لـەو کاتـەدا چینایەتییەکی زۆر ئاشـکرای پێـوە دیـاربووە. کۆیلەکان نزمترینو بێبەشترین چین بوون، ئەوانەش کە ئازاد بوونو سیفەتی هاووڵاتیـان هـەبووە چـەند مافێکیـان هـەبووە، وەك: مـافی ژیـان، مـافی موڵکداری، مافی پێکەوەنانی خێزان، مافی کۆیلـەداری، بـەڵکو وەك نـەریتێك پارێزراونو پێڕەو کراون، هـەر بۆیـە پێشێلکردنی ئـەم مافانـە زۆر ئاسـانو ئاسایی بووە. دواتر بەهۆی بەرەو پێشچوونی مـەدەنیتیو بەدروسـت بـوونی دەوڵـەتو بـەرفراوانبوونی کۆمـەڵو داهێنـانی تۆمـارکردن، نووسـین بەشێوەیەکی ساکارانە هاتە ئاراوە. پاشان یاسا سەری هەڵدا کە دابو نەریت بە یەکێك لە سەرچاوەکانی دەژمێردرێت.

راهێنان

- مەبەست لەدابونەریت چییە؟
- ئایا دابونەریت بە سەرچاوەیەك لەسەرچاوەكانی یاسا دەژمێردرێت؟ دەكرێ نموونەیەك لەو ڕووەوە بزانین؟
- ئایا مرۆڤ هەر لە كۆنەوە یاسای نووسراوی هەبووە؟ ئەگەر نەیبووە بۆچی؟
- ئایا كۆمەڵە سەرەتاییەكان بە چ شێوەیەك بەڕێوەچوون؟
- ئایا دابونەریت توانیویێتی بە شێوەیەكی دادپەروەرانە مافی مرۆڤ بپارێزێ؟
- بەو پێیە كۆمەڵی ئەو سەردەمە چۆن كۆمەڵێك بووە؟ مەبەست ئەوەیە "فرە چین بووە یان چۆن؟"

قۆناغی یاسا:

بە بەرەو پێشچوونی مەدەنیتی و، پێکهاتنی دەوڵەت، یاسا لەلایەن دەوڵەتەوە دانرلو بە یاسا نووسراوەکانیش ناسرا. سەرەتا دانانی یاسا رووکەشبوو، چونکە دەستکاری دابونەریتە کۆنەکان نەدەکرا تەنیا دەنووسرانەوە. بەوەش وای لێهات کە بەپێی حوکمەکان خەڵکەکە ببەستنەوە. یاسای حامورابی لە عێراقو یاساکانی صولون لە یۆنانو یاسای دوازدە لەوحەکەی رۆمانییەکان نموونەی ئەو جۆرە یاسایانەن. حامورابی کەنزیکەی دوو هەزار ساڵ پێش زایین پاشای بابل بووە، یاساکەی لەسەر بەرد نەخشێنراوەو بەیاسایەکی کۆن دادەنرێ. ئەو یاسایە نوسینەوەی دابونەریتە باوەکانی سەردەمی خۆی بووەو باس لە مەسەلەکانی: سزادان، دەستکەوتەکانی (ئیمتیازات) کاربەدەستان، گرێبەستی کرینو فرۆشتن، گواستنەوەی کەلوپەل، وەکالەت، قەرز، دەستبەسەرداگرتن، مەسەلەی کۆیلەداریو خێزانی کردووە.

دەرکەوتنو جێبەجێکردنی یاسا هەنگاوێکی گرنگ بوو لە رووی دیاریکردنو پشتگیریکردنی مافی مرۆڤ، ئەگەر لە سەرەتاشدا بە شێوەیەکی سادە بوبێت بەلام لە گەشەکردنێکی بەردەوامدا بووە تا گەیشتۆتە ئەو ئاستەی کە ئێستا تیایەتی.

راهێنان

- بە پەیدابوونی نووسینو فراوانبوونو گەشەکردنی کۆمەڵەکان دەبوا چ شتێك بۆ رێکخستن بکرایە؟
- ئەو پرۆگرامە چ ناوێکی بۆ دانرا؟
- حامورابی کێبووەو چیکردووە؟
- ئایا یاسای حامورابیو ئەو یاسایانەی تریش کە لەو کاتانەدا بەدوایدا هاتن، مافی مرۆڤیان بەچاکی دەپاراست؟

ئەگەر نا بۆچی؟

قۆناغی دەستووری:

لەپێناو زیاتر ڕێکخستنی پەیوەندییەکانی مرۆڤو کۆمەڵ، یاسا پەرەی سەندو دەستووری لێکەوتەوە، کە بەسەرچاوەی یاساکان دەژمێردرێت لە دەوڵەتداو لە کۆمەڵە بنەمایەکی یاسای گشتگیر پێکدێو جۆری سیستمی دەوڵەت دیاریدەکات، پسپۆڕێتی دەسەڵاتەکانی (یاسادانان، جێبەجێکردن، دادوەری)و سەربەخۆبوونیی هەر یەکەیان و جیابوونەوەیان لە یەکتری، ئازادییەکانی تاکەکەسو ئەرکو مافیان، دەست نیشان دەکات.

هەر کۆمەڵێك دەوڵەتی هەبێ، جا قەبارەی دەوڵەتەکە هەرچەندێك بێ، بۆ ڕێکخستنی پێوەندییەکانی پێویستی بە ڕێساو یاسا دەبێ، هەر ئەوەش بووە هۆی سەرهەڵدانی زانستی دەستوور.. وشەی دەستور لە بنەڕەتدا وشەیەکی لاتینیە بە واتای فرمانی ئەباترەکان ڕۆما دبێت, لە زمانی ئینگلیزیو فەرەنسیشدا (**Constitution**)ی پێ دەوترێت. لە زمانی کوردیدا (دەستور)ی پێ دەگوترێو بە چەند جۆرێکیش پێناسەکراوە.

بەو پێیە پێوەندییەکی تەواو لە نێوان دەستوور و مافی مرۆڤدا هەیە، چونکە لە لایەك دەستوور سەرچاوەی یاساکانەو مافەکان دەستەبەر دەکات و دەیانپارێزێتو دەیانکاتە مافی دەستووری، لەلایەکی تریشەوە لە ناو یاساکاندا دەیانچەسپێنێت، کە ئەمیان وادەگەیەنێت پێشێلکردنی هەر یەکێك لەو مافانە، گەر دەستەڵاتیش بیکات پێشێلکردنی دەستووری لێدەکەوێتەوە. هەر لەو چوارچێوەیەشدا لە زۆربەی وڵاتاندا مەرجێکی دەستووری وا دادەنێن تا لەکاتی گۆڕانکاریکردن و چاککردنی بەندەکانی دەستووردا بەهیچ شێوەیەك دەستکاری ئەو مافانە نەکرێت و لێیان کەم نەکرێتەوە.

هەر لە هەمان بواردا، لە وڵاتاندا دادگایەکی باڵا بە ناوی "دادگای باڵای دەستوور"ەوە، هەیە, ئەو دادگایە چاودێری جێبەجێکردنی دەستوور و پاراستنی ئەو مافانە دەکات کە تیایدا هاتوون، دەسەڵاتی هەڵوەشانەوەو

پوچـەڵکردنەوەی هـەر یاسـاو ڕێـساو هەڵسوکەوتێکیـشی هەیـە کـە بـە پێچەوانەیانەوە بێت.

دەستوری خاوەنی چەند گرنگییەکە, لەوانە:

١- دانـانی سـنورێك بـۆ دەسـەڵاتەکان (یاسـا دانـان, جێبـەجێکردن, دادوەریی)و جیاکردنەوەیان لە یەکتری.

٢- دەستور سەرچاوەیەکە بۆ سەرجەم یاساکان.

٣- دیاریکردنی دەسەڵاتی هەریەك لەو دەسەڵاتانەی سەرەوە.

٤- دەستور زامنێکی یاسـاییە بـۆ ئازادییـە گشتییەکانو مافـەکانی تاکـە کەس.

٥- دەستور زامنی بەشداربوونی هەموو کۆمەڵـە سیاسـییەکان دەکـات لـە بەڕێوەبردنی دەوڵەتدا.

لەبەرئـەوەی بەنـدەکانی دەسـتوور لەدەوڵەتـدا، خـاوەن پیرۆزیـیو گرنگییەکی گـەورەن، پێویـستە بـەجۆرێك دابڕێژرێت کـە زۆرینـەی مافـەکان مسۆگەر بکات و ببێتە پاڵپشتێکی گەورە بۆچەسپاندنیان، ئەوەش وا دەکات دڵنیـاییو ئـارامیی لای کۆمـەڵ دروسـتبێت و، تـاکی کۆمـەڵیش ترسـی زەوتکردنی مافەکانی لەلایەن دەسەڵاتەوە بڕەوێتەوە.

ڕاهێنان

ـ ئێستا هەر دەوڵەتەو یاسایەکی بنەڕەتیخۆی هەیە، بەو یاسا بنەڕەتییە دەڵێن چی؟

ــ ئەو دەستوورە کە دەبێتە کۆڵەکەی بەڕێوەبردنی دەوڵەت، بەو یاسایانە دەتوانێ چی بەدی بێنێ؟

ـ هەموو دەوڵەتەکان پێڕەوی دەستوورەکەی خۆیان دەکەن؟

ــ دەوڵەتێك دەستوورەکەی پێڕەوبکاتو ڕێزی لێبگرێت، چۆن دەوڵەتێکە؟

ـ بڵێی دەستوور لەیەکەمجارەوە بەو جۆرەبووبێ کەباسی لێوەکرا؟ واتە دەسەڵاتداران پابەندی بووبن؟

ـ قۆناغی دەستوورو قۆناغی یاسا کامیان بە پێشکەوتووتر دادەنرێت؟ بۆچی؟

ـ دەستوور لەلایەن دەوڵەتەوە دابنرێت باشە؟ یان لەلایەن نوێنەرانی هەڵبژێردراوی گەلەوە؟

ـ گرنگترین ماف لەدەستووردا کامەیە؟

قۆناغی نێودەوڵەتی:

ئەگەر مافی مرۆڤ لەقۆناغی دەستووریداو لە بەندە دەستووریەکاندا جێگەی کرابێتەوە ئەوا لەم قۆناغەدا لە ڕێگەی چەندین پەیماننامەو ڕێکەوتنامەی نێودەوڵەتییەوە واژۆکێکی[1] نێودەوڵەتیی پێدەبەخشرێ، سنووری دەوڵەتان دەشکێنێ‌و چەمکێکی نێودەوڵەتی لەخۆدەگرێت.

لەم قۆناغەدا چەندین کۆبوونەوەو کۆنفرانس لە نێوان وڵاتاندا بەسترا، هەندێکیان بۆچارەسەری کێشەو گرفتەکانی نێوانیان‌و هەندێکی تریشیان بۆ جێگیرکردنی یاسا نێودەوڵەتییەکان‌و ئیمزاکردنی ڕێکەتننامەکانی تایبەت بە مافی مرۆڤ، لەوانە: واژۆکردنی پەیماننامەیەك بۆ نەهێشتنی کۆیلایەتی، نەهێشتنی بازرگانی کردن بە ماددە بێهۆشکەرەکان، مافی کەمینە چەوساوەکان، ڕێکەوتننامەی تایبەت بەمافە مەدەنی‌و سیاسییەکان، پاریزگاریکردنی موڵکدارێتی پیشەسازی‌و ئەدەبی‌و هونەریی، بەگژاچوونەوەی جیاوازیکردن بە هۆی ڕەگەزەوە، جیاوازیی ژنان... هتد. هەروەها پاش نەمانی کۆمەڵەی گەلان، ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان ساڵی (١٩٤٥) وەك ڕێکخراوێکی نێودەوڵەتی دامەزرا، کە سەرکەوتووانە توانیویەتی تا ئاستێکی باش برەو بە مەسەلەکانی ماڤ مرۆڤ بداو لە ڕێگەی کارکردنیەوە پرنسیپەکانی ماڤ مرۆڤ بچەسپێنێت.

---

(١) واتە تصدیق

تەوەری سێیەم

نەتەوەیەکگرتووەکان و مافی مرۆڤ:

پاش هەلگیرسانی جەنگی دووەمی جیهانییو شکستهێنانی کۆمەڵەی گەلان لە پاراستنی ئاشتیی جیهانییو پێکهێنانی پەیوەندییەکی ئاساییو دوور لە جەنگ لە نێوان دەوڵەتاندا, بۆ یەکەمجار (فرانکلین د. روزفیلت)ی سەرۆکی ئەمەریکا، ناوی نەتەوە یەکگرتووەکانی هێنا لەو راگەیاندنەی کە تێیدا ٢٦ حکومەت بەڵێنیاندا بەردەوامبن لە بەگژاچوونەوەی هێزەکانی "میحوەر".

کۆمەڵەی گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان

کاتێك کۆنگرەی نەتەوەیەکگرتووەکان کە لە (٢٥ – ٢٦ نیسانی (١٩٤٥) لە سانفرانسیسکۆ بەسترا، (٥٠) دەوڵەت بەشداریان لە دانانی میساقەکەیدا کرد، ئەویش بەپێی ئەو پێشنیازانەی نوێنەرانی یەکێتی شۆرەوی و چین و ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا، لە ئابی (١٩٤٤)دا کردبویان. لە رۆژی (٢٦)ی حوزەیرانی (١٩٤٥)دا، هەر (٥٠) دەوڵەتەکەو پۆڵەندا، کە نوێنەری لە کۆنگرەی دامەزراندندا نەبوو، واژۆیانکرد، بەو پێیە بوونە (٥١) دەوڵەت..

قەوارەی نەتەوە یەکگرتووەکان، رۆژی ٢٤ی تشرینی یەکەمی (١٩٤٥) بە رەسمی ناسرا، ئەویش دوای ئەوەی هەریەك لە" یەکێتی شۆرەوی و چین و فەرەنساو ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکاو زۆربەی وڵاتەکانی تریش واژۆی خۆیان لەسەردانا..

لـە پێشەکی بڕوانامەکەیدا کـە بـە دەسـتووری نەتـەوە یـەکگرتووەکان دەناسرێت هاتووە: "ئێمەی گـەلانو نەتـەوە یـەکگرتووەکان بـەڵێن دەدەیـن نەوەکانی داهاتوو لە جەنگو کارەساتەکانی بپـارێزین، لـە هـەمان بواریشدا پەیمان نویٚ دەکەینەوەو باوەڕبوونمان بە مافەکانو بـەوەی کـە پیـاو و ژنو نەتەوە، بە گەورەو بچووکیانەوە، مافی یەکسانو چونیەکیان هەیە".

ساڵانەش لە (٢٤)ی تشرینی یەکەمدا، بـەو بۆنەیـەوە لـە هـەموو دونیـادا ئاهـەنگ سـازدەکرێ.. ئێستا ژمـارەی ئەنـدامانی نەتـەوە یـەکگرتوەکان گەیشتۆتە (١٩١) دەوڵەت..[1]

ئەم ڕێکخراوە نێودەوڵەتییە، لەپاڵ چەندین ئامانجی خۆیدا، دوو ئامـانجی سەرەکی هەیە:

١ـ ئاشتییەك، لەسەر بنەمای یەکسانی نێوان گەلانو مافی چارەنووسیان بنیات بنرێ.

٢ـ بێ جیاوازیکردنی " ڕەگەز، زمان، ئایین، ڕەنگ یان نەتەوە، مافی مرۆڤ بچەسپێنرێ.

نەتـەوە یـەکگرتووەکان لـە (١٩٤٨/١٢/١٠)دا، جاڕنامـەی جیهـانی مـافی مرۆڤی، لە (٣٠) بەندا ڕاگەیاند، کە ئەم مافانەی لەخۆ گرتبوو: (مافی ژیان، سەربەستی، سەلامەتی کەسێتی، یەکسانی لەبەردەم یاسا، دوورکەوتنەوە لە گرتنـی هەڕەمەکیانـە، دادگـاییکردنی ئاشـکرا، ئـازادی هاتوچۆکردن، مـافی پەنابەردنە بەر هەر وڵاتێك، مافی ڕەگەزنامە، هاوسەرێتی، موڵکـداری، مـافی ڕادەربڕین، بەشداربوون لەبەڕێوەبردنی وڵات، ئازادی دەنگدانو خۆپاڵاوتن).

ساڵی (١٩٤٩) لەشاری جنـێڤ ڕێککەوتننامەیـەکی تایبـەت بـە چۆنیەتی پاراستنی ماف مرۆڤ لە کاتی جەنگدا واژۆ کرا کـە گـرنگترین خاڵـەکانی بـریتی بوون لەپارێزگاریکردنی " برینـداری شـەڕ، دیـل، شـوێنە پیرۆزەکـانو شـوێنە

(١) خوێندکاری بەڕێز، بۆ زانیاری زیاتر لەم بارەیەوە بڕوانە: (www.un.org).

مەدەنییەکان، ئەم خاڵانە پاش دەستکاریکردنی ڕێککەوتننامەی (لاهای)ی ساڵی (١٨٩٩)هات ، کە بەندە بە پارێزگاریکردنی مافی مرۆڤ، لەکاتی شەڕوشۆڕداو باس لەپارێزگاریکردنی دیلو زامداران دەکات.

دواتریش لە ساڵی (١٩٥٥– ١٩٦٦)، ئەندامانی ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان ئاڵوگۆڕی بیروڕاو لێکۆڵینەوەی تێروتەسەلیان لەمەڕ مافە مەدەنیو سیاسییو ڕۆشنبیرییو کۆمەڵایەتییەکان کرد، تا لە ١٩٦٦/١٢/١٦دا دوو ڕێکەوتننامەی جیاوازو پرۆتۆکۆلێکی ئارەزوومەندانەیان ڕاگەیاند، ڕێکەوتننامەی یەکەم تایبەتە بەمافە مەدەنیو سیاسییەکانو لە (٥٣) بەند پێکهاتووەو، (١٢٤) دەوڵەت واژۆیان کردووەو پابەندێتی خۆشیان پێوەی ڕاگەیاندووە... ئەم ڕێککەوتننامەیە بانگهێشتی وڵاتان دەکات بۆ دانانی ڕێوشوێنی گونجاو لەپێناو پاراستنی ئەو کەمایەتییە نەتەوەییو ئایینیو ڕەگەزییانەی، لەچوارچێوەی وڵاتەکانیاندا دەژین. بەپێی چەند بەندێکی ڕێککەوتننامەکە، نەتەوەیەکگرتووەکان "کۆمیتەی مافی مرۆڤ"ی بۆ چاودێریو جێبەجێکردنی ڕێکەوتننامەکە پێکهێناوەو وەرگرتنی سکاڵای هاوڵاتیانی ئەو دەوڵەتانەی کە ڕێککەوتننامەکەو پرۆتۆکۆلە ئیختیارییەکەیان واژۆکردووە، پێسپێردراوە..

دووەم ڕێکەوتنامە، تایبەتە بەمافە ئابوریو کۆمەڵایەتیو ڕۆشنبیرییەکان، لە دیباجەیەکو (٣١) بەند پێکهاتووە، کە باس لە (مافی کارکردنو ئاستی باشی گوزەران، دادوەری لەدەستکەوتنی کاردا، مافی خێزان و منداڵ لەڕووی پاراستنو پەروەردەو فێرکردن....هتد) دەکات.

نەتەوە یەکگرتووەکان دەستەبەرکردن بەجێهێنانی ماف مرۆڤو ئازادییە بنەڕەتییەکانی، وەك ئامانجێکی سەرەکی دیاریکردووە. وڵاتان بە دەستەبەرکردنو پاراستنیانەوە، پابەند دەکات.

نەتەوە یەکگرتووەکان چەندین دەزگای تایبەتی بۆ بەڕێوەبردنی کاروبارەکانی هەیە, کە بریتین لە:

أ- ئەنجومەنی ئاسایش.

ب- کۆمەڵەی گشتیی.

ج- ئەنجومەنی ئابووریی و کۆمەڵایەتی.

هـ- دادگای دادی نێودەوڵەتی.

ز- رێکخراوی کاری نێودەوڵەتی.

د- ئەنجومەنی راسپاردەکان (مجلس الوصایا).

کە کۆمەڵێك لیژنەیان هەیە، بریتین لە:

لیژنەی گەشەپێدانی بەردەوام، لیژنەی مافی مرۆڤ، لیژنەی گەشەپێدانی کۆمەڵایەتی، لیژنەی پێگەیاندنی ژنان، لیژنەی نەهێشتنی تاوان و دادپەروەریی جیهانیی، لیژنەی زانستی و تەکنەلۆژیاو لیژنەی کۆمەڵە مرۆییەکان.

بۆ چەسپاندنی بنەماکانی مافی مرۆڤ نەتەوە یەکگرتووەکان بە چەند ئاراستەیەك کاردەکات:

یەکەم: بڵاوکردنەوەی راگەیاندن و بنەماو راسپاردەکانی مافی مرۆڤ، بۆ نموونە:

* جاڕی جیهانیی مافی مرۆڤ (١٩٤٨).

* راگەیاندنی مافی منداڵ (١٩٥٩).

* راگەیاندنی سەربەخۆییدان بە گەلان (١٩٦٠).

* راگەیاندنی نەتەوە یەکگرتووەکان بۆ لەناوبردنی جیاوازیکردن (١٩٦٣).

* راگەیاندنی لەناوبردنی جیاوازیکردن دژی ژن (١٩٦٧).

* راگەیاندنی لەناوبردنی برسێتی (١٩٧٤).

* راگەیاندنی مافی گەشەکردن (١٩٨٦).

* راگەیاندنی پاراستنی کەمینەکان (١٩٩٢).

* راگەیاندنی کۆنگرەی نێودەوڵەتی بۆ لەناوبردنی توندڕەویی و جیاوازیکردن (٢٠٠١).

دووەم: دارشــتن‌و پەســەندکردنی چــەندین پەیماننامــەو ڕێککەوتننامــەی نێودەوڵەتی بواری مـافی مـرۆڤ، کـە وڵاتـان دەبێـت بـە واژۆو پەسـەندکردنیان لەناو دەستوورو یاساکانیاندا شوێنیان بکەنەوە, لەوانە:

* ڕێککەوتننامەی لەناوبردنی کۆمەڵکوژی (١٩٤٨).
* ڕێککەوتننامەی ژنێف (١٩٤٩).
* ڕێککەوتننامەی قەدەغەکردنی بازرگانیکردن بە مرۆڤ (١٩٤٩).
* ڕێککەوتننامەی مافی سیاسی ژن (١٩٥٢).
* ڕێککەوتننامەی مافە مەدەنیی‌و سیاسییەکان (١٩٦٦).
* ڕێککەوتننامەی مافی ئابووریی‌و ڕۆشنبیریی‌و کۆمەڵایەتییەکان (١٩٦٦).

لـە ئاسـتی هەرێمایـەتی‌و ناوچـەیی بـواری مـافی مرۆڤـدا، گەشـەکردنێکی بەرچاوی هەیە, چەندین پەیماننامەی هەرێمایەتی‌و کیشوەری کاردەکـەن بـۆ پاراستنی دەستەبەرکردنی مافی مرۆڤ، وەك: هەردوو ڕێککەوتننامەی ئـەورووپا و ئەمەریکا بۆ مافی مرۆڤ.

نەتـەوە یـەکگرتوەکان وەك ڕێکخراوێکـی نێودەوڵـەتی ڕۆڵـی گـەورەی لـە بەنێودەوڵــەتیکردنی مافــەکانی مــرۆڤ هــەبوو، لــە ڕێگــەی ڕێکخــستن‌و ئامادەکردنی ڕێککەوتننامە نێودەوڵەتیەکانی تایبەت بەم بـوارەو پێکهێنـانی دەزگای تایبەت بە چاودێریکردنی مافی مرۆڤ لە گشت ناوچەکانی جیهاندا.

سـێیەم: سەرپەرشـتی کردنـی هێـزی ئاشـتی پـارێزو دەسـتێوەردان لـە کاروباری ناوخۆی دەوڵەتەکان لە کاتی پێشێلکردنی مافەکانی مرۆڤدا:

پــاش ئــەو گۆڕانکارییــە گەورانــەی کــە لــە بــواری پەیوەندییــە نێودەوڵەتییەکاندا هاتە کایەوە نەتەوە یەکگرتووەکان تـوانی سـەرکەوتووانە سەرپەرشـتی هێـزی ئاشـتی پـارێز بکـات لـە چـەندین دەوڵـەتی جیـادا بـە مەبەستی نەهێشتنی جەنگو پاراستنی خەڵکانی مـەدەنی لـە دەسـتدرێژیی‌و پێشێلکردنی مافەکانیان, هەروەها لە کاتی پێشێلکردنی ترسـناکی مافـەکانی مرۆڤ نەتەوە یەکگرتووەکان ڕێگـەی بـە خـۆی داوە کـە دەسـت وەربـدات لـە

کاروبــاری نــاوخۆی دەوڵــەتان تەنانــەت ئەگــەر پێویستیــشی کــرد هێــز بــەکاربهێنێت بــۆ راگــرتنی پێــشێلکارییەکان, وەك برِیــاری (٦٨٨)ی ســاڵی (١٩٩١)ی تایبەت بە عێراق.

تەوەرەی چوارەم

خەسڵەتەکانی مافی مرۆڤ:

ماق مرۆڤ چەند خەسڵەتێکی دیاریکراوی هەیە. ئەمانەی لای خوارەوە دیارترین خەسڵەتەکانی مافی مرۆڤن:

١- مافی مرۆڤ ناکڕدرێت و نافرۆشرێت، خەڵاتێکیش نییە کەسێك بەخشیبێتی، بەڵکو موڵکی مرۆڤایەتییە بە خەسڵەتی مرۆڤبوونیانەوە بەندە، مافی مرۆڤ بۆ هەموو کەسێك مافێکی ڕەسەنەو پێوەی لکاوە.

٢- مافی مرۆڤ خۆی لە خۆیدا مافی هەموو کەسێکە بێگوێدانە " ڕەنگ، ڕەچەڵەك، ئایین، ڕەگەز، بیروڕای سیاسی یان بنەچەی کۆمەڵایەتی... هتد. ئێمە هەموو بە سەربەستیو یەکسانیو چوونیەك لە شکۆمەندیو مافدا لەدایکبووین، لەم ڕاستییەشەوە کەواتە مافی مرۆڤ لە شێوەو ناوەرۆکدا مافێکی جیهانییە.

٣- نابێ بەهیچ جۆرێك لە مافی مرۆڤ کەمبکرێتەوە، چونکە کەس بۆی نییە لەبەر هەر هۆیەکبێ کەسێکی دی لەومافانە بێبەشکات، تەنانەت ئەگەر یاسای وڵاتێکیش دان بەومافانەدا نەنێو پێشێلیکات، لە نرخی کەم ناکاتەوە. پێشێلکردنی مافەکان، نەبوونیان ناگەیەنێ.

٤- مافی مرۆڤ یەك یەکەیەو بەشبەش ناکرێ، چونکە مافی مرۆڤ گەر مافی مەدەنیبێ یان سیاسی یان مافی ئابووریو کۆمەڵایەتی، هەموویان پێکەوە یەك یەکە پێکدەهێنن.

٥- مافی مرۆڤ یەکبینە لەبەرەوپێشچووندایەو بە مرۆڤێتی مرۆڤەوە بەندە، چونکە پێویستی مرۆڤ لە رووی مادیو مەعنەوییەوە لە پەرەسەندنی بەردەوامدایە، ئەوەش وا دەگەیەنێ کە ئەرکو مافەکانیشی لە پەرەسەندندابێو ببێتە فاکتەرێك بۆ پۆلێنکردنی چەندین مافی تر. دەکرێ بڵێین: مافی مرۆڤ کۆڵکەی هاوبەشی کۆمەڵو شارستانیەتە جۆراوجۆرەکانە.

٦- فێرکردنــی مــافی مــرۆڤ کــارێکی زۆر گرنگــە، چــونکە بەشــێوەیەکی ســەرەکی رۆڵــی لــە یــەکتربوردنو دادوەریــی نــاو کۆمــەڵو دامــەزراوەکان بــە گشتیی دەبینێ.

٧- مــافی مــرۆڤ وەك خــۆی نامێنێتــەوە ، بــەردەوام لەپەرەســەندندایە ، تەنانەت گەیشتووە بەوەی کە تەنیا بایەخ بە مافی تاك نــەدات، بــەڵکو مــافی ئابووریو کۆمەڵایــەتیش بگرێتــەوە، کــە بەوەچــەی دووەم دەناســرێ. مــافی کۆمــەڵیش، وەك مــافی گەشــەکردنو پــەرەســەندنو کــەشو هــەوای خــاوێنو ئاشتی جیهان، وەچەی سێیەمە.

٨- مافــەکانی مــرۆڤ پێوەندییــەکی تونــدو تــۆڵ پێکیانــەوە گرێــدەدا، بــە جۆرێــك پێشخــستنی هــەرکام لەمافــەکان لەســەر حــسابی یــەکێکی دیــیــان مــەحاڵبێ. مــافی مــرۆڤ، جــا چ مــەدەنییو سیاســییەکانی، یــان ئــابوورییو کۆمەڵایــەتییو رۆشــنبیرییەکانبێ، مافگــەلێکی یەکسانو مەحاڵــە لەیەکدی جیابکرێنەوەو دەوڵەتانیش بەپێی یاسا دەبێ کارێك بکەن هاوڵاتییەکانیان بە مسۆگەری چێژ لەمافەکانی خۆیان وەرگرن. ڕاستیی ئەوەش کــە مــافی مــرۆڤ یەك یەکەی لێکدانەبڕاوە، نەتەوە یەکگرتووەکان یەکبینە، لە رێی ئەو ئەرکــە جۆراوجۆرانەیەوە شتەکان یەکلادەکاتەوە کــە پێوەنــدبێ بــەمافی مرۆڤــەوە، بگرە لەو رووەوە جەخت لەسەر ئەوە دەکرێ، کە بەڵگەنامەیەکی مافی مرۆڤ نییە یەك یەکەیی و پێکەوەگرێدانی مافی مرۆڤ یەکلا نەکاتەوە. لە ڕاگەیاندنی کــۆنگرەی جیهــانی مــافی مرۆڤــدا کــە لــە لــەماوەی (١٤- ٢٥)ی حــوزەیرانی (١٩٩٣)دا لە "ڤیەنا" بەسترا، هاتووە: "گــشت مافــەکانی مــرۆڤ یــەك یەکــەی پێکەوە گرێدراو و لکاوەو لە یەکدی جیاناکرێنەوە.

بەشی دووەم
پۆلێنکردنی مافەکانی مرۆڤ

پۆلێنکردنی مافەکانی مرۆڤ

لەبەرئەوەی مرۆڤ جەمسەری هەموو مافەکانەو سەرجەمی ئەو مافانەش لەپێناو بەرژەوەندی ئەودایەو بە پێوەرەێکیش کە مافی مرۆڤ لە قۆناغی گەشە سەندندا، بە چەندین قۆناغی جیاوازدا تێپەڕیوەو لەگەڵ ئایدۆلۆژیاو بیرە جیاوازەکاندا ڕێچکەی بەستووە. کەوتۆتە ژێر کاریگەریی سیاسیی و ئابووریی و یاسایی و ئایینی و کۆمەڵایەتی و بیرو باوەڕەوە، بۆیە چەندین جۆر کۆمەڵە مافی بۆ دەستەبەرو گەڵاڵە کراوە، کە هەریەکە پێکهاتەو سیمای تایبەتی خۆی هەیە، ئەوانیش پێکەوە، مافی مرۆڤ پێکدەهێنن، ئەو مافی مرۆڤەی پێوەری بنەڕەتی ژیانی گونجاوو مەدەنییەو ئامانجی هەر پێشکەوتنێکی کۆمەڵایەتیشە.

لەو گۆشە نیگایەوە مافی مرۆڤ بە چەندین شێوازو جۆر پۆلێن کراوە، لێرەدا تەنیا مافە مەدەنی و سیاسیی و کۆمەڵایەتی و ئابوریی و رۆشنبیرییەکان دەخەینە روو.

تەوەری یەکەم

مافە مەدەنی و سیاسییەکان:

ئەو جۆرە مافانەن کە بە مافە کلاسیکییەکان ناسراون، بە چوارچێوەی دەستەبەرکردنی ئازادیو مافی تاکو ڕێگرتن لە دەستێوەردانی حکومەتو چالاکییەکانی مرۆڤ دەخولێنەوە. بەهۆی گرنگیو کاریگەرێتیان لە بنیاتنانی مرۆڤو پێکهێنانی کۆمەڵی مەدەنی، لە چەندین پەیماننامەو ڕێکەوتننامەی نێودەوڵەتیدا، شوێنیان بۆ کراوەتەوەو پێگەی جیهانیو نێو دەوڵەتیان بۆ دیاریکراوە، پەیماننامەی مافە مەدەنیو سیاسییەکانی ساڵی (١٩٦٦) کە لەلایەن نەتەوەیەکگرتووەکانەوە پەسەندکرا، گرنگترینی ئەو پەیماننامانەیە، کە دەبێ دەوڵەتان جێبەجێی بکەنو لەم ڕێگەیانەی خواریشەوە پابەندبن:

أ- ئەنجامدانی چاکسازی یاساییو دەستووری.

ب- ڕەخساندنی زەمینەیەك بۆ مرۆڤ تا سکالاو شکات رابگەیەنێ، تەنانەت گەر پێشێلکارو شکاتلێکراو دەوڵەتو دەزگاکانیشبن. لێکۆڵینەوەو بینینی سکالاکانیش، دەزگایەکی دادوەریی گونجاوو یاسایی دادپەروەری وایان بۆ زامنو مسۆگەربکرێ، تا هەر بڕیارێکی دادگا کە لە بەرژەوەندی سکالاکەر دەربچێت، جێبەجێبکات.

دەگونجێ لێرەدا ئاماژە بۆ هێڵە گشتییەکانی ئەو مافانە بکرێت:

١- مافی گەلو نەتەوەکان لەدیاریکردنی چارەنوسو کەڵك بینین لە بەکارهێنانی ئازادانەی سەروەتو سامانە سروشتییەکان.

٢- مافی ژیان، دەبێت لە ڕێی یاساوە بپارێزرێتو کەسیشی لێبێبەش نەکرێت.

٣- قەدەغەکردنی ئەشکەنجەو ئازارگەیاندن بە جەستەی مرۆڤ، سزای قورس و کەرامەتشکێنی بەرەورپوو نەکرێتەوە.

٤- قەدەغەکردنی کۆیلەیەتیو کارپێکردنی ناڕەوا بە مرۆڤ.

٥- پاراستنی باری ئاسایشی کەسێتی مرۆڤ و قەدەغەکردنی گرتنی ناڕەوا.

٦- لەبەردەم یاساو دەسەلاتی دادوەریدا یەکسانبن .

٧- ئازادی بیرو راو ئایین.

٨- پێکهێنانی کۆمەڵەو رێکخراوە سیاسییەکانو بە ئەندامبوون تیایاندا .

٩- مافی خێزانو هاوسەرگرتن.

ئەم مافانەی خوارەوە نموونەی چەند مافێکی سیاسیانەن:

یەکەم: مافی دروستکردنی کۆمەڵەو رێکخراوە سیاسییەکان:

مافی رادەربڕین یەکێکە لە مافە بنەڕەتییەکانی مرۆڤ، پێوەرێکە لە پێوەرەکانی دیموکراتیانەی هەر سیستمێکی سیاسی. مافی رادەربڕین بە تەنها ئامانج نییە، بەڵکو هۆکارێکە، لە پێناو بەرژەوەندییە گشتییەکاندا، هەوڵ بۆ چارەسەری کۆمەڵ و دەزگاو دەربڕینی جیاوازو پەرەپێسەندنیان و گەشەپێدانیان دەدات، چونکە مافی رادەربڕین بانگەشەکردن نییە، بەڵکو مەرجێکی هێنانەدی کۆمەڵی ئازادە. ئەگەر بواری ئاسان بۆ وەرگرتنی زۆرترین زانیاری نەڕەخسابێ ئەوا مافی رادەربڕینیش نابێ. دەبێ شتێك بزانیت، واتە زانیاریت لابێت تا باری سەرنجو رایەکی وات لا گەڵاڵەکات کە ئامانجەکەی بەرژەوەندی گشتیو بەرزکردنەوەی ئاستی کۆمەڵ بێت، ئینجا لە بارەیەوە بدوێیت. مافی ئازادی بیروڕا سێ ئاست دەگرێتەوە: گەڕان بەدوای ڕاستی، کۆکردنەوەی زانیاری لەبارەیەوە، بیرکردنەوەو بەئەقڵکردن تا بگەیتە ئەنجامو ئینجا راکەت دەربڕی.

دەکرێت بڵێین ئازادی رادەربڕین دەبێتە هۆی سەرهەڵدانی کارێکی دیکە ئەویش لە دروستبوونی کۆمەڵەو رێکخراوە سیاسییەکاندا بەدیاردەکەوێت. بۆیە پێویستە مرۆڤ ئارەزوومەندانە ئەو کۆمەڵو رێکخراوە سیاسیانە هەڵبژێرێ کەخۆی مەبەستێتی، بەپێچەوانەی هەندێ لەورێکخراوە

سیاسیانەی لەوڵاتێکدا دەسەڵات دەگرنە دەست، بەچەندین ڕێگەی نادروست خەڵکی ناچار دەکەن بچنە ناو ڕێکخستنەکانیانەوە.

ئازادی بە مانا فراوانەکەی زۆر لایەن دەگرێتەوە، یەکێك لەو لایەنانە، مافی دامەزراندنی کۆمەڵەو ڕێکخراوە سیاسییەکانە. کۆمەڵەو ڕێکخراوە سیاسییەکان لە پێناو بە ئەنجامگەیاندنی چالاکی سیاسیانەی پەیوەست بە کێشە سیاسییەکان دێتەکایەوە. ئاشکرایە، زۆربەی وڵاتانی دونیا فرە نەتەوەو ئاینو چینن ومرۆڤەکانیان خاوەنی بیروڕای جیاوازن ، بۆیە دەشێ خەڵکانی سەر بە هەر یەکێکیان کۆمەڵەو ڕێکخراوی سیاسیی تایبەت بە خۆیان هەبێ.

راهێنان

ـ مەبەست لەکۆمەڵەو ڕێکخراوە سیاسییەکان چییە؟

– ئایا کۆمەڵەیەك یان ڕێکخراوێکی سیاسی بە تەنیا کەسێك دادەمەزرێنرێ؟

ـ ئایا یاسایەکی دیاریکراو بۆ دامەزراندنی کۆمەڵەو ڕێکخراوە سیاسییەکان هەیە؟

ـ دەکرێ نەتەوەیەك، ئاینێك یان چینێك، زیاتر لە ڕێکخراوێکی سیاسی هەبێت؟

ـ دەشێ یاسا ڕێگا بە دامەزراندنی ڕێکخراوێکی سیاسی وا بدات، کە کوشتنو کاولکاریو شەڕو ئاژاوە بەرپاکات، یان پڕوپاگاندە بۆ مەبەستێکی لەو بابەتە بکات؟

دووەم : مافی هەڵبژاردن

گشت دەسەڵاتدارانی دنیا، سیستمی بەڕێوەبردنیان هەرچۆنێك بێ، دان بەوەدا دەنێن کە: " گەل سەرچاوەی دەسەڵاتە". پێشتر کە ڕێژەی دانیشتوانی شارێك یان ناوچەیەك بە ڕادەی ئێستا نەبوو، بۆنموونە لەیۆنانی کۆن لەشوێنێکی ئەسینای پایتەختدا، هەموو ئەو کەسانەی بۆ دەنگدان دیاریدەکران کۆدەکرانەوەو سەبارەت بە کێشەی پێوەند بە شارەکەیان ڕایان وەردەگیرا. بەڵام لەم سەردەمەی ئەمڕۆدا، کە هەم ژمارەی دانیشتوانو هەم ژمارەی دەنگدەران زیادبووەو بەردەوام لەزیادبوونیشدایەو هەم بەرینی مەودای دەسەڵات هێندە زۆربووە کۆکردنەوەی ئەو دانیشتوانەو یەکلاکردنەوەی کێشەکەو بڕیاردانیو زانینی

بەشدایکردن لەهەڵبژاردن مافێکی ئاسایی هەموو هاووڵاتیانە

خواستەکەیان، مەحاڵبێ، بۆیە هەر وڵاتەو بە گوێرەی یاساو دەستووری ژمارەی دانیشتوانەکەی، بۆ هەر چەند هەزار کەسێك نوێنەرێك دیاریدەکات. پێشتر سەرۆك هۆز یان شای وڵات نوێنەرەکانی دەستنیشان دەکردو کەسیش بۆی نەبوو لە بڕیارەکەی دەرچێ. تا کار گەیشتە هەڵبژاردنی ئاشکراو دواتر بە ڕێگەی دەنگدانی نهێنی. سەرەتا لەزۆربەی وڵاتاندا تەنیا کەسانێکی دیاریکراو، کە پیاوماقوڵانیان پێدەوترا، مافی دەنگدانیان بووە.

دواتر بەهۆی پێشکەوتنی کۆمەڵو پەرەسەندنییەوە، لەزۆر وڵاتدا کۆمەڵەو ڕێکخراوی سیاسیو کۆمەلایەتییو ڕۆشنبیریی هاتە کایەوەو ئەو مافە بۆ سەرجەم نێرینەکانی وڵات، کە لەتەمەنێکی دیاریکراودابن دەستەبەرکرا, تا ماوەیەکی زۆر مێینەی لێبێەشکرا. ئەگەرچی ئێستا لەزۆربەی وڵاتانی دونیادا ئەو مافە بۆ مێینەش دەستەبەرکراوە، بەڵام هەوڵدان بۆ وەدەستهێنانی مافی دەنگدانو جیاوازیی نەکردنیان لەگەڵ نێرینەدا، لە سەراپای دونیادا بەردەوامەو کراوەتە ئەرکێکی سەرەکی زۆربەی ڕێکخراوە مرۆییو سیاسییەکان.

گەلێك لەزاناایانی ئەم بوارە هەڵبژاردن بە مافێکی مەدەنییو سیاسیی هاووڵاتی دادەنێن کە سەربەستبێ لە بەکارهێنانیا، بەواتایەکی دی هەڵبژاردنو دەنگدان لەژێر هیچ جۆرە فشارێکدا نەبێو بە هیچ شێوەیەك زۆری تیادا بەکارنەهێنرێ.

سەبارەت بەهەڵبژاردن سێ تیۆر هەیە:

یەکەم: تیۆری مافی کەسیەتی..

بیریارانی ئەم ڕێبازە پێیان وایە هەڵبژاردن مافێکی تاکە کەسە, بە پێوەری هاولاتێتی, مافی هاووڵاتیبوونی چونیەك دەستەبەردەکات, بۆیە نابێت کەسی لێبێبەش بکرێت واتە مافی هەڵبژاردن مافێکی ئارەزوومەندانەیە، بۆیە دەتوانێت بەشداریی بکات یان بەشداریی نەکات.

دووەم : تیۆری وەزیفی :

هەندێکی تر پێیان وایە هەڵبژاردن ئەرکە نەك ماف، ئەمەش وادەکات مرۆڤ ناچاربێت لەسەر بەشداربوون, لە هەمانکاتیشدا دەبێتە هۆیە بۆ سنوردارکردنی ئازادییەکان و بێبەشکردنی هاووڵاتیان لە ئازادیی مافی بەشداربوون یان بەشدار نەبوون.

سێیەم : تیۆری یاسایی :

بیریارانی ئەم تیوره پێیان وایە هەڵبژاردن دەسەلاتێکی یاساییەو یاسا بۆ دەنگدەر مسۆگەردەکات و مەرج و شێوەو ڕێکخستنی بە یاسا دەکرێت . واتە بە دەسەلاتکردنی یاسای هەڵبژاردنە. هەڵبژاردن لە بەرژەوەندی کۆمەڵ، نەك تاك، دادەنێ. ناوەرۆك و مەرجەکانی بەکارهێنانی بەپێی یاساو بەشێوەیەکی یەکسان بۆ سەرجەم دەنگدەران دابین دەکرێت، بێ ئەوەی ڕێگە بە کەسێك بدرێت، چۆنی بوێ ناوەرۆك یان مەرجەکانی بگۆڕێت..

ڕاهێنان

ـ تەمەن پێوندی بە هەڵبژاردنەوە هەیە ؟

ـ تۆ هەڵبژاردن بە ماف یان بە ئەرکی تاکەکەس دادەنێی؟ بەڵگەت چییە بۆ وەڵامەکەت؟

ـ هەڵبژاردن نیشانەی دیموکراتییەتە ؟ بۆچوونەکەت روون بکەرەوە .

ـ شێوەکانی هەڵبژاردن کامانەن؟

ـ ئەگەر هەڵبژاردن ئەرکبێ، دەنگدەر لە بەشداریکردن و نەکردنی هەڵبژاردنەکەدا ئازاد دەبێ؟ لەوەڵامەکەت بکۆڵەرەوە.

ـ بە رای تۆ، بە ئەرککردنی هەڵبژاردن ئازادی تاکەکەس بەرتەسك دەکاتەوە یان نا ؟ نموونە بۆ وەڵامەکەت بهێنەرەوە.

سێیەم: مافی خۆپیشاندان:

یەکێك لەمافە مەدەنییو سیاسییەکانی مرۆڤ، دەربڕینی نارەزایی یان خۆشییە. نارەزایی یان خۆشی بەچەند شێوازێك دەردەبڕدرێن، یەکێکیان خۆپیشاندانە..

نمونەی خۆپێشاندانی هێمنانە

خۆپیشاندان مافێکی سیاسیانەی مرۆڤە، بۆ دەربڕینی نارەزایی یان هاتنەدی مەبەستێك، کۆمەڵێك یان چەند کۆمەڵێك بەکاردەهێنرێ... بەڵام کە بۆ نارەزاییبێ، پێویستە پێشتر چەند هەوڵێك بۆ چارەسەری کێشەکە درابێو هەموو رێگە یاساییەکان گیرابنەبەرو سوودی نەبووبێ، کە هیچ رێگەیەك نەما، پاشان پەنا بۆ خۆپیشاندان ببرێ.

نمونەی خۆپێشاندانێك کە توندو تیژیی تێدا بەکارهاتووە

خۆپیشاندان لـە زۆربـەی دەوڵـەتانی جیهانـدا بـە ئـارەزوو نـاکرێ، بـەڵکو بەپێی یاساو مۆڵەت وەرگرتن لە دەوڵەت پیادەدەکرێ، ئەگـەر وانـەبوو ئـەوا دوورنییە دەوڵەت بە سەرپێچیکردنی یاسـای لـە قەڵـەم بـدات، چـونکە مـافی خۆپیشاندان مافێکی رەها نییە تا هەرکەسێك هەستێ و سەریەخۆ سازیبکات. بۆیە زۆرجـار لـە خۆپیـشاندانەوە پـشێوی دەکەوێتـەوەو مـافی کەسـانی دی تیادا پێشێلدەکرێ.. پێویستە ئەو کەسـانەی داوای مۆڵـەتی خۆپیـشاندانەکە دەکــەن، لیژنــەی سەرپەرشــتی بــن‌و بەئاشــکراو بــە روونــی مەبەســتی خۆپیشاندانەکە رابگەیەنن‌و رێچکەو شوێنەکەشی دیاریبکەن‌و لێـی لانـەدەن. پێویستە دەوڵەتیش مۆڵەت بە ئاسانی ببەخشێت و ئەوسا ئـەرکی ئاسـایش‌و پۆلیس پارێزگاریکردنی خۆپیشاندەران‌و خۆپیشاندانەکە دەبێت نـەك گـرتن‌و راوەدونانیان.

دەوڵـەت هەیـە رێگـا بـە کـەس نـادات خۆپیـشاندان لـە دژی بکـات، بۆیـە زۆرجــار لــە ســایەی رژێمــە دیکتاتۆرییەکانــدا، لایەنــە بەرهەڵــستکارەکان خۆپیشاندان بە شێوەیەکی نهێنی رادەگەیەنن، چونکە نارەزایی دەربـڕین لـە رێــی خۆپیــشاندانەوە قەدەغەیــە، لــەو کاتانــەدا شــەڕوپێکدادان لــەنێوان خۆپیشاندەران‌و پۆلیسدا بـەرپادەبێ‌و هەنـدێجار چەکیـشی تیـادا بـەکاردێ‌و کارەساتی گەورەشی لێدەکەوێتەوە.

ڕاهێنان

- تۆ بەشداری هیچ خۆپیشاندانێکت کردووە؟
- پێت خۆشە بەزۆر بتخەنە ریزی خۆپیشاندەرانەوە؟
- هەموو دەوڵەتێك ڕێدەدا ناڕەزایی لەڕێگەی خۆپیشاندانەوە بکرێ؟
- ئەگەر کۆمەڵەیەك یان ڕێکخراوێکی سیاسیی کێشەیەکی لەگەڵ لایەنێك یان دەزگایەکدا هەبێ، دەکرێ یەکسەر خۆپیشاندان بکات؟
- ئەگەر نا، تۆ کام ڕێگەیەیان نیشان دەدەیت؟
- مەرجە هەموو خۆپیشاندانێك سیاسیی بێت؟
- کەس لەئێوە بەشداری خۆپیشاندانێکی کردووە، دەسەڵاتدارانی شارەکەی لێئاگادار نەکرابێ؟

- لە سایەی دەوڵەتە دیکتاتۆرییەکاندا، ئایا ڕێ بە بەرهەڵستکاران دەدرێ خۆپیشاندان دژ بە ڕژێمەکەیان سازکەن؟ ئەگەرنا، لەو کاتانەدا چی ڕوودەدا؟

چوارەم: مافی پەنابەریتی:

هەر لەکۆنەوە کەسانێك لەپێناو پاراستنی خۆیاندا، ناچاربوون لە وڵاتەکەیان هەڵێنو پەنا بۆ دەوڵەتانی دراوسێ یان هەر دەوڵەتێکی دی بەرن. هەردوو جەنگی جیهانیو جەنگەکانی پێشتریش کێشەیەکی وای هێنایە ئاراوە، لە جارنامەی جیهانی مافی مرۆڤدا بەندێکی بۆ تەرخان بکرێ.

رۆژانە خەڵکانێك بریاری جێهێشتنی وڵاتی خۆیان دەدەن. هەندێکیان لەترسایە, ترس لە ژیانی خۆیوماڵومناڵی. هەندێکی تریش بە ناچاری لەبەر باری ناهەمواری کۆمەڵایەتی یان ئابووری ملی ئاوارەیی دەگرنەبەر. گرنگترین مافی هاوبەش لەنێوان سەرجەم پەنابەرانو خوازیارانی پەنابەریتیو کۆچبەرانو کۆچپێکەرانی زۆرەملێی ناوخۆ، مافی یەکسانیو بە یەکچاو سەیرکردنیانە.

پەنابەران لە ئاکامی کەمتەرخەمی و خۆدزینەوەی حکومەتەکانیانەوە لە پارێزگاریکردنی مافە مرۆییەکانیان هەڵدێن. هەندێك لەو حکومەتانە خۆیان پێشێلکارییەکان دەکەن، هەندێکی تریشیان توانای بەرەنگاربوونەوەی رووداوی پێشێلکارییەکانیان نییە. لەگەڵ ئەوەشدا حکومەتو راگەیاندنەکان لەچەند لایەکی ئەم دونیایەدا، پەنابەران وەك گرفتو بگرە "تیرۆریست" نیشاندەدەنو هەندێکی دیکەشیان بە هەلاتووی دەستی تیرۆر، یان پێشێلکارییە ناهەموارەکانی مافی مرۆڤیان دەزانن.

تا ئێستا زیاتر لە١٤٠ حکومەت، رێکەوتننامەی ساڵی (١٩٥١)ی نەتەوەیەکگرتووەکانی تایبەت بە باری پەنابەر کە بە "رێکەوتننامەی پەنابەریتی" ناودەبرێ، واژۆ کردووە. ئەم رێکەوتننامەیە پێناسەیەکی بۆ پەنابەر دانـاوەو هەموان لەسەری کۆکن. ئەویش "پەنابەر کەسێکە لەدەرەوەی وڵاتەکەی خۆیدا دەژیو بەهۆی پێناسە یان بیروراکەیەوە، لەوڵاتی خۆیدا بەراستی تووشی پێشێلکارییەکی زۆری مافەکانی دەبێ.

ناتوانێ بۆ وڵاتەکەی خۆی بگەڕێتەوە، چونکە دەسەڵاتدارانی وڵاتەکەی ناتوانێ یان نایەوێ پارێزگاری لێبکات".

پەنابەر لە گێڕانەوەیدا بۆ وڵاتەکەی، رەنگە رووبەڕووی چەوسانەوە ببێتەوە، بۆیە نابێ پەنابەر بە زۆر بۆ وڵاتەکەی خۆی بگێڕدرێتەوە، ئەوە مافێکی سەرەکی خۆیەتی. تەنانەت گەر کەسێکیش مافی پەنابەرێتیی نەدرابێتێ رێکخراوەکانی مافی مرۆڤ قایل نابن بە زۆر بگێڕێنرێتەوە بۆ وڵاتەکەی خۆی، چونکە رەنگە مەترسی زینداکردن و ئەشکەنجەدان و لەسێدارەدان یان سەرەونگومکردنی هەبێ.

پەنابەریش وەك هەموو مرۆڤێکی دی جگە لەوەی گشت مافە مرۆڤییەکانی هەیە، وەك پەنابەرێکیش مافی تری هەیە، لەوانە:

نابێ جیاوازیی بکرێت لەگەڵ دانیشتوانی وڵاتەکەدا.

سەربەستانە پێڕەوی ئایینی خۆی بکات.

بەڵگەنامەو، پێناسەو پاسپۆرتی بپارێزرێ.

مافی کارکردنی هەبێ.

شوێنی حەوانەوەو فێرکردن و بەدەنگەوەچوونی بۆ دابینبکرێ.

بەهۆی هاتنەناوەوەی نایاساییەوە غەرامە نەکرێ.

سەربەستی هاتوچۆکردنی هەبێ.

رێکخراوە نێودەوڵەتییەکان، بۆ دەستەبەرکردنی مافی پەنابەرێتی، پێ دادەگرن لەسەر:

رێ لەکەس نەگیرێ بچێتە وڵاتێکەوە داوای پەنابەرێتی بکات.

دادوەرییانە هەڵسوکەوتی دیاریکردنی پەنابەرێتییەکەیان لەگەڵدا بکرێ.

نەگێرێن، تەنیا مەگەر تاوانێکی دیاریکراو بەرەو روویان کرابێتەوە.

بتوانن پێوەندی بکەن بە خێزان و پارێزەران و کەسانێکەوە کە وەرگێڕانیان بۆبکەن، ئەو رێکخراوانەی کارئاسانییان بۆدەکەن، وەك "کۆمسیۆنی باڵای کاروباری پەنابەرانی سەر بە نەتەوەیەکگرتووەکان".

مافــە بنەڕەتییــەکانی ئــابووریو کۆمەڵایــەتیو رۆشــنبیریی، وەك کارکردنو فێربوونو یارمەتییە کۆمەڵایەتییەکانیان پارێزراوبێ.

جاڕنامــەی جیهــانی مــافی مــرۆڤ لەبڕگــەی (١)ی بەنــدی (١٤)یــدا دەڵــێ: "هەموو کەسێك کە لە چەوسانەوە هەڵاتبێ، مافی پەنابردنەبەر یان هەوڵدان بۆ پەنابردنەبەر وڵاتێکی دیکەی هەیە." چونکە گەر کەسێك داوای پــەنابردن بکات، رەنگە بە راستی پەنابەربێت، بۆیە دەبێ هەموو مافەکانی پەنابــەرانی هەبێ، تەنیا مەگەر پەنابەرنەبوونی لێئاشکرابێ.

پێویــستە چارەســەرێکی هەمیــشەیی بــۆ مرۆڤــی پەنابــەر بدۆزرێتــەوە، چارەکەش رەنگە بە تێکەڵبوونو گونجانبوونیبێ لەگەڵ خەڵکی ئــەو وڵاتــەی پەنای بۆ بردووە، یان لەوڵاتێکی دیدا نیشتەجێبکرێ یان بە ئارەزووی خــۆی بگەڕێتــەوە بــۆ وڵاتەکــەی خــۆی. بــۆ ئەمــەی دواییــان، واتــە گەڕانــەوەی ئارەزوومەندانــە، شــەرەفمەندانەو ریــزی تــەواوی مافــە مرۆییــەکانی بگــیرێ، چونکە مێژوو سەلماندوێتی، نائارامی هــەر وڵاتێــك وا لــە خەڵکەکــەی دەکات جارێکی تریش سەر هەلگرنەوە.

کۆچبەر کێیە؟

هــەموو ئــەو کەســانەی لــەوڵاتانی خۆیــان هەڵدێنو پــەنا بــۆ وڵاتــانی دی دەبەن، هەر بەتەنیا لەترسی چەوسانەوەو کوشتن نییــە، بــەڵکو خــەڵکانێك هەن بۆ باشکردنی بژێوی خۆیانو ماڵ ومنداڵیان روو لەئاوارەیی دەکــەن. بــە کورتییەکەی کەســانێکن کــە لەشــوێنێکەوە دەڕۆنــە شــوێنێکی دی. لەوانەیــە تــرس یــان برســێتی یــان مــسۆگەرکردنی ئــارامی و ســەلامەتی خــاوخێزان ناچــاریکردبن کــۆچ بکــەن، رەنگــە هــەر بۆخۆشــیش وڵاتەکــەیان جێبــێڵن. لەوانەشە تێکەڵەیەك لەو هۆکارانە پاڵی پێوەنابن. بەوجۆرە کەسانە دەوتــرێ کۆچبەر.

کۆچبەریش وەك هەموو مرۆڤێکی دی مافە مرۆڤایەتییەکانی وەك، مافی ژیانو لەسەر هیچوخۆڕایی نەگرتنو ئەشکەنجەنەدانو ژیانێکی شایستە بە مرۆڤیان هەیە. چەند پێوەرێکی یاسایی نێودەوڵەتی وا هەن رێك باس لە مافی کرێکارانی کۆچبەر دەکەن، وەك رێککەوتننامەکانی رێکخراوی کارە نێودەوڵەتییەکان. لە١ی تەمموزی (٢٠٠٢)دا رێککەوتننامەی پارێزگاریکردنی سەرجەم کرێکارە کۆچبەرەکانو ئەندامانی خێزانەکانیان واژۆکرا. کە ئەوەش دانپیانانێکی گرنگە بەوەی مافی کۆچبەران دەبێ بپارێزرێ.

مەرج نییە کۆچبەر لەوڵاتێکەوە بچێت بۆ وڵاتێکی دی، بەڵکو رەنگە لەشوێنێکی وڵاتەکەیەوە بچێتە بەشێکی دی هەمان وڵات. جیاوازی نێوان پەنابەرو کۆچبەری ناوخۆ، کۆچبەری ناوخۆ لەلایەکی وڵاتەکەی خۆیەوە دەچێتە لایەکی دی، بەڵام پەنابەر دەبێ سنووری نێودەوڵەتی وڵاتەکەی خۆی تێپەڕێنێ. زۆرجار کۆچبەر وەك پەنابەر، لەدەست شەڕوشۆڕ یان پاکتاوکردنی رەگەز یان چەوسانەوە ئاینییەکان یان برسێتی، هەڵدێ.

خەمڵاندنەکانی ساڵی (٢٠٠٣) بوونی (١٧٥) ملیۆن کۆچبەر لەدنیادا رادەگەیەنێ، ئەویش لە (٢,٨٪)ی دانیشتوانی دنیایە کە ئێستا بە (٦,٣) ملیار مرۆڤ مەزەنە دەکرێ. نزیکەی (١٠,٤) ملیۆن پەنابەریش لەدنیادا هەیە، واتە خۆی لە (٠,١٧٪)ی دانیشتوانی دنیا دەدا. ئێستا ژمارەی کۆچبەرە ناوخۆییەکانیش خۆی لە (٢٥,٨) ملیۆن کەس دەدا، واتە لە (٠,٤٪) دانیشتوانی دنیایە.

زۆربەی پەنابەرانو کۆچبەرە ناوخۆکان لەهەردوو کیشوەری ئاسیاو ئەفەریقادان کە هەردووکیان پێکەوە (٩,٢) ملیۆن پەنابەرو (١٨,١) ملیۆن کۆچبەری ناوخۆیان لەخۆگرتووە.

راهێنان

ـ مافی پەنابەرێتی چییە؟

ـ پەنابەر کێیە؟

ـ چەند جۆر پەنابەر هەیە؟

ـ ئێستا پەنابەرێتی بۆتە گرفتی دونیا یان نا؟

ـ کەسی پەنابەرت هەیە؟

ـ ئەگەر هەتە هۆی پەنابەرێتییەکەی دەزانی؟

ـ لەوانەی دەیانناسی هەموو لە ترسی گیانی خۆیان هەڵاتوون یان هۆکاری دی هەیە بۆ هەڵاتنیان؟

ـ بڵێی هەر کەسانی سیاسی لە ترسی گیانی خۆیان هەڵبێن؟

ـ ئایا گەیشتوویتەتە بارێکی وا بیر لەپەنابەرێتی بکەیتەوە؟

ـ هەموو ئەوانەی وڵاتەکانیان جێدێڵن، بە پەنابەر دادەنرێن؟

ـ ئەگەرنا، چ جۆرە وڵات بەجێهێشتنی دی هەیە؟

ـ ئەگەر بارێکی ناهەموار لەوڵاتێکدا بێتەئاراوە، یەکێك وەك هەموو دانیشتوانی وڵاتەکە، ناهەموارێتی وڵاتەکەی پاڵی پێوەنابێ هەڵبێ، جۆری پەنابەری کەسێکی وا چییە؟

ـ مەرجە کۆچبەر لەوڵاتێکەوە بچێتە وڵاتێکی دی؟

پێنجەم: مافی وەدەستهێنانی پلەوپایە:

هەموو کەسێك، بەپێی یاساو ڕێسای وڵاتەکەیو تواناو لێهاتوویێتی خۆی بۆ وەرگرتنی پلەوپایە، مافی کێبەرکێکردنی هەیەو نابێ" ڕەگەز، تۆخم، نەتەوە، ئایین، زمان، ڕەنگ یان بیروڕا، لە وەرگرتنی پلەوپایە ڕاگەیەنراوەکاندا ڕێگربێن. مرۆڤ لە هەر شوێنێكو بە هەر زمانێكو لە هەر نەتەوەیەكو هەر ڕەنگێکی هەبێو خاوەنی هەر بیروڕایەکبێ، وەك مرۆڤ مافی وەرگرتنی کاری گونجاوو شیاو بە خۆیی دەبێ، زیاتر ئەوەش لەسیستمێکی دیموکراسیدا پەیڕەو دەکرێ. لە وڵاتێکدا بۆ هەر پۆستێکی دیاریکراو کەسانێك لەسەر بنەمای هەر پێوەرێك دابنرێ، جگە لەهاوڵاتی بوونو ئەو مەرجە یاساییانەی پێویستە لەکەسەکەدا هەبن، پێشێلکردنێکی دیارو ئاشکرای مافی مرۆڤە، چونکە نایەکسانی دێنێتە کایەوە.. ناکرێو نابێ پلەوپایە وەرگرتن بە بیروڕاو پێوەندی کەسانێکەوە بەندبێ کە خاوەن دەسەڵاتبن، چونکە ئەگەر وابێ ئەوا لە لایەك جیاوازی لە نێوان مرۆڤەکاندا دەکرێو لەلایەکی تریشەوە هاندانی خەڵکییە بۆ چوونە ناو حیزبو ڕێکخراوەکانی دەسەڵاتدارانەوە، کە ئەوەش پێشێلکارییەکی بەندی (٢٠)ی جاڕنامەی جیهانی مافی مرۆڤە: "١ـ هەموو کەسێك مافی ئازادیو بەشداربوونی کۆمەڵەو دەستەو تاقمە ئاشتیخوازەکانی هەیە. ٢ـ نابێ هیچ کەسێك ناچاری چوونە ڕیزی هیچ کۆمەڵەیەك بکرێت".

چەند بەندێکی تری جاڕنامەی جیهانی مافی مرۆڤ بایەخی بەم لایەنە داوە" "هەموو کەسێك بەبێ جیاوازی مافی مووچەی چوونیەکی لەکاری چوون یەکدا هەیە" ئەمەشیان برگەی دووەمی بەندی (٢٣)یە، برگەی یەکەمی بەندی (٢١)یش دەڵێ "هەموو کەسێك چوونیەك مافی وەرگرتنی کارو فەرمانبەرییە گشتییەکانی لەوڵاتەکەیدا هەیە." کەئەویش هەمان مەبەست دەگرێتەوە... بە شێوەیەکی گشتی، ناکرێ پلەوپایە، لەبەر هەر جۆرە پێوەندییەکی کەسەکە بە دەسەڵاتەوە، لەچەند کەسێکی دیاریکراودا پاوان بکرێت.

راهێنان

ــ ئایا کارامەیی بە مەرجێکی سەرەکی کێبەرکێکردنی وەرگرتنی پۆستێکی دیاریکراو دادەنرێ؟

ـ "هەموو کەسێك مافی کارکردن‌و ئازادی هەڵبژاردنی کاری لەسایەی مەرجگەلێکی رەواو ماقوڵدا هەیە، هەروەها مافی پاراستنی لە بێکاری هەیە." ئەوە دەقی برگەی یەکەمی بەندی (٢٤)ی جارنامەی جیهانی مافی مرۆڤە. ئەو دەقە مافی وەدەستهێنانی پلەوپایە دەگرێتەوە؟ روونیبکەرەوە.

شەشەم: مافی گەلان لە دیاریکردنی چارەنوس‌و مافی کەمە نەتەوەکان:

دوای دروستبوونی دەوڵەتی نەتەوە[١]، کێشەی کەمینە بە رێکەوت یان بە زۆرە ملە، بە دەوڵەتێکی دیاریکراوەوە لکێندرابێ، سەری هەڵدا. جیاوازیکردن لەنێوان مرۆڤەکانی یەك دەوڵەتدا، هەستی نایەکسانی لای کەمینە دێنێتە کایەوەو وای لێدەکات، جگە لەمرۆڤێتییەکەی بیر لە رەچەڵەکی خۆی‌و هۆکاری جیاکارییەکەی بکاتەوەو بەو زۆرو ستەم‌و چەوساندنەوەیە قایل نەبێ کە لێیدەکرێ... بۆیە دوای جەنگی جیهانیی دووەم، هەوڵی چاك بۆ چارەسەرکردنی کێشەی کەمایەتییەکان دراو، کارێکیش کرا، لەچوارچێوەی دەوڵەتێکدا بەناوی سەروەریی دەوڵەتەکەوە ئەو کێشەیە پشتگوێ نەخرێ.. کەچی هێشتا داپڵۆسین‌و سەرکوتکردنی هەندێکیان بە کێشەیەکی ناوخۆیی لەقەڵەمدەدرێ‌و نایانەوێ هیچ لایەنێك خۆی لەکاری ناهەمواری دەسەڵاتدارە خۆسەپێنەرەکان هەڵقورتێنێ. چەوساندنەوەی ئەو کەمینانە لەلایەن دەسەڵاتدارانەوە، ململانێیەکی خوێناوی خستەوە. هەر ئەوەش وایکرد بایەخ بە مافی چارەنووسی گەلان بدرێ.

---

[١] دەوڵەتی نەتەوە: پاش رووخانی رژێمی دەرەبەگایەتی‌و شکستهێنانی دەسەڵاتی کەنیسە، چەندین دەوڵەت لە ئەورووپا لەسەر بنەمای نەتەوایەتی دروست بوو لەسەر بنەمای نەتەوایەتی، وەك: نەمسا، ئیتالیا، فەرەنسا، ئەم جۆرە لە دەوڵەت تا ئەمڕۆ درێژەی هەیە.

مەبەست لە مافی چارەنوس رەخساندنی زەمینەی ئازادیی گەلە بۆ پێکهاتنی قەوارەیەکی سیاسیو یاساییو ئابوورییو کۆمەڵایەتیو رۆشنبیریی و کلتوریی، لە چوارچێوەی دەوڵەتێکی سەربەخۆ، یان لە ناو دەوڵەتێکی دیاریکراودا بێت..

چەندین ڕاگەیاندن لەو ڕووەوە دەرچوو" لەوانە راگەیاندنی ویلسن، دوای جەنگی جیهانیی یەکەم، ئەڵمانیا بەمەرج خۆی بەدەستەوەدا، لە (١٩١٨/١١/٥)دا ویلسن پەیمانی دا، ویلایەیەکگرتوەکانی ئەمریکاو هاوپەیمانەکانی بە پیشنیازەکانی ئەڵمانیا قایلبن. بڕیاربوو بنەمای کارەکە چواردە خاڵەکەی ویلسن بێت. لە وتارە چوار بەشە سەرەکییەکەی ولسنی ساڵی ١٩١٨ دەڵێت:

"نابێ هیچ جۆرە بەشدارییەك هەبێت. هیچ زیانێك بە هۆی سزادانەوە هەبێت. نابێ خەڵکی لەڕێی کۆنفرانسێکی نێودەوڵەتییەوە لە دەسەڵاتێکەوە بدرێنە دەسەڵاتێکی دی . دەبێ ڕێز لە ویستە نیشتیمانییەکان بگیرێت، دەبێ گەلان قایلبن بەو دەسەڵاتەی بەسەریاندا دەسەپێنرێت. چونکە – مافی چارەنووس– زاراوەیەکی بێ واتا نییە".

راگەیاندنی ئەتڵەسی "ڕۆزفلت"[(١)]ی سەرۆکی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکاو سەرەك وەزیرانی بەریتانیا وینستۆن چەرچڵ، ساڵی (١٩٤١) بڕیارێکی هاوبەشیان دەرکرد کە تێیدا ئەو پرنسیپانەیان ئاشکرا کرد کە ئەم دوو دەوڵەتە لەدوای روخانی رژێمی نازی لە ئەڵمانیا بۆ بەدیهێنانی جیهانێکی ئاشتیخوازو کۆمەڵایەتی بڕیاربوو پراکتیزە بکرێت. ئەم پرەنسیپانەش بریتی بوون لە:

---

(١) رۆزفلت: (١٨٨٢– ١٩٤٥) سەرۆکی سیوودووەمینی ئەمەریکایە لە(١٩٣٣– ١٩٤٥). رۆڵێکی گرنگی لەجەنگی دووەمی جیهانیدا بینی.

١) چوار ئـازادی بنـچینەیی: ئـازادبوون لـە برسـێتی، لـە تـرس، ئـازادی رادەربڕین‌و ئازادی ئاین.

٢) بەدیهێنانی ماف چارەنووس لەگشت مەسەلە سەرەکیەکانیدا

٣) ماف گشت گەلان بۆ هەڵبژاردنی جۆری ئەو حکومەتـەی کـە ئـەوان بـۆ دارشتنی شێوەی ژیانیان پێویستیان پێیەتی.

٤) ئازادیی بازرگـانی و پێکـەوە کـارکردنی ئـابووریی لـە نێوان سـەرجەم نەتەوەکاندا

٥) ئاشتی و سەلامەتی بۆ گشت دەوڵەتان

٦) ئازادی هاتوچۆی پاپۆڕ لە دەریاکاندا

٧) وازهێنـان لـە بـەکارهێنانی چـەك و دامەزرانـدنی سیـستمی ئـارامی و سـەلامەتی هەمیـشەو رامـاڵینی چـەك لـەو نەتەوانـەی کـە ئاشـتی دەخەنـە مەترسییەوە. بۆ هەمان مەبەست (ویلسن)یش لـە جـەنگی یەکـەمی جیهـانی (١٤) خـاڵی خـستە روو. بـەڵام هـیچ هێزێکـی سـەربازیانە و یاسـاییانە لـە پشتیەوە نەبوو بۆ جێبەجێکردنی ئەم بڕیارانە.

دوای دامەزرانـدنی رێکخـراوی نەتەوەیـەکگرتووەکان، رێکخراوەکـە بـۆ بەدیهێنانی چارەنووسیان، رەوایی بەخـەباتی گـەلان دا، کەچـی زلهێزەکـانی دونیا بیانووی جۆراوجۆریان بـۆ کۆسـپ خـستنە رێـی وەرگرتنـی ئـەو مافـەو سەرکوتکردن‌و نەهێشتنی شۆڕشە ئازادییخوازەکان دەهێنایەوە.

بـۆ چارەســەری کێـشەی گــەلان‌و کەمــە نەتــەوەکانیش رێکخــراوی نەتەوەیـەکگرتووەکان چـەندین بڕیـاری دەرکـرد، وەك بڕیارەکـانی (١٨٠٣)ی کۆمەڵەی گشتی، کە لە (١٩٦٢/١٢/١٤) دەرچوو، تایبەتبوو بـە مـافی وڵاتـان بۆ کەڵکوەرگرتن لە سامانە سروشتییەکان، بڕیاری (١٥١٤)ی کۆمەڵەی گشتی ساڵی (١٩٦٠)ی تایبەت بە سەربەخۆیدانی گەلان‌و وڵاتانی ژێر دەستە کـە بـە بڕیاری (لەناوبردنی ئیستیعمار) ناسراوە. تێیـدا مـافی چارەنوسـی گـەلان بـە جۆرێك کە دیاریکراوە، ئازادانە بتوانن پێگەیەکی پتـەوی سیاسـیانە دروسـت بکەن‌و گەشە بە ئابورییان بدەن‌و ماف کۆمەڵایـەتیور ۆشـنبیریی دەسـتەبەر

بکەن، بڕیاری (٢٩٥٥)ی کۆمەڵەی گشتی لەساڵی (١٩٧٢) تایبەت بە ڕەوادان بە خەباتی چەکدارانەی گەلان بۆ بەدەستهێنانی مافی چارەنوس).

ئـەم بڕیارانـە سیاسـەتی داگیرکـردن بـە هـەموو شـێوەکانییەوە قەدەغـەکردووەو خـستوونیەتە خانـەی تاوانـەوەو ڕەواییـشی بـە خـەباتی هێنانەدی مافی چارەنووس داوە ":

١ـ هەموو گەلێك مافی دیاریکردنی چارەنووسی خۆی هەیەو بەپێی ئەو مافە بۆی هەیە بە ئـازادی بڕیـار لەسـەر قـەوارەی سیاسـیانەی خۆی بداتو ئازادانە درێژە بە گەشەکردنی ئابووریی کۆمەڵایەتیو ڕووناکبیریی بدات.

٢ـ هەموو گەلێك بۆهێنانەدی ئامانجە تایبەتییەکانی، دەتوانێ بە ئازادی ڕەفتار لەگەڵ سامانو داهاتە سرووشتییەکانی خۆیدا بکات، بێئەوەی لە هیچ پابەندییەك لابدات کە لە هاوکاریی ئابووریی دەوڵەتان پەیدا دەبێـتو لەسـەر بنەماکانی سوودی هاوبەش دامەزراوەو نابێ بەهیچ شێوەیەك هیچ گـەلێك لـە هۆ تایبەتییەکانی ژیانی بێبەش بکرێت." ئەوە دەقی بەندی یەکەمی، بەڵێنی نێودەوڵەتی تایبەتی مافە مەدەنیو سیاسییەکانە، کە بە بڕیارێکی کۆمەڵـەی گشتی، متمانەی پێدراوە...

لەوانـەی سـەرەوەوە لامـان ئاشـکرا دەبێـت کـە بەدەسـتهێنانی مـافی چارەنووس ڕەوایەو ناکرێ بە مەسەلەیەکی ناوخۆیی دابنرێو لە چوارچێوەی سـەروەریی دەوڵەتێکـدا سـەیربکرێ، بـەڵکو مەسـەلەیەکی نێودەوڵەتییـەو لەکۆنگرەی دەوڵەتە بێلایەنەکانی ساڵی ١٩٦٤دا، کـە لـەقاهیرەی پایتـەختی میـسر بەسـترا، دان بـە ڕەوایـەتیی تێکۆشـانی گـەلانی بندەسـتدا نـراوەو نوێنەرانی بزووتنەوەکانیش بە نوێنەرانی گەلەکانیان دادەنران. لە کـۆنگرەی جەزائیری ساڵی (١٩٧٣)یشدا بە هەمان شێوە ئـەم کـارە دووبـارە کرایـەوە. هەر لەو ساڵەدا، کۆمەڵەی گـشتی نەتەوەیـەکگرتووەکان بـە بڕیـاری (٣٠١٢) ڕەوایی هەوڵو تێکۆشانی گەلانی ڕاگەیاند کـە دژی داگیرکـەران و دەسـەڵاتی بێگانەو ڕژێمە ڕەگەزپەرستەکان دەیانکرد..

ڕاهێنان

ـ ئایا ئەو کۆنگرەو بڕیارانەی سەبارەت بە مافی چارەنووس دەرچوون، بە کردەوە هیچ کاریگەرییەکیان هەبوو؟

ـ ئایا چارەنووسی گەلان لەکام خانەی مافەکانی مرۆڤدا خۆی دەبینێتەوە؟

ـ ئایا جیاوازی هەیە لەنێوان مافی کەمە نەتەوەکانو مافی گەلان؟

تەوەرەی دووەم

مافە ئابوریی و رۆشنبیریی و کۆمەلآیەتییەکان :

بەوە دەناسرێنەوە کە تەنیا بە یاسا دەستەبەر ناکرێن, بەڵکو پێویستیان بە بارێکی ئابووریی گونجاو هەیە ئەرکی دەوڵەتو دامەزراوەکانیەتی دەستەبەری بکاتو یەکێك لە خەسڵەتەکانیشیان بە تایبەتی مافە ئابوورییەو کۆمەلآیەتییەکان ئەوەن کە مافی (پێدانن)و ئەو کۆمەڵە مافانەن کە شێوەیەکی گشتییان هەیەو راستەوخۆ بە ژیانو گوزەرانو گەشەکردنی مرۆڤەوە گرێدراونو لە ئاستی جیهانیشدا گرنگی تایبەتیان پێدراوە لە رێگەی بەستنی کۆنگرەکانی گەشەپێدانی مرۆڤو بەستنی پەیماننامەو رێکەوتننامەکان کە گرنگترینیان پەیماننامەی مافە ئابووریی و کۆمەلآیەتییو رۆشنبیرییەکانی ساڵی (١٩٦٦)ی پەسەندکراوە لەلایەن رێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان کە دەبێت بۆسەرجەم مرۆڤەکان بەبێ جیاوازیی زمان, رەگەز, بنەچەی نەتەوەیی, بیروباوەڕ, ئاین, دەستەبەر بکرێن کە ئامانج لێیان خۆشگوزەرانی گشتییە لە کۆمەڵێکی دیموکراتی.

گرنگترین مافەکان بریتین لە :

١- دانان بە مافی کارکردن لە رێگەی رەخساندنی زەمینەی کارکردن کە مرۆڤ خۆی ئازادانە هەڵیدەبژێرێت، ئەرکی دەوڵەت دەستەبەرکردنی بەرنامەی مەشق پێکردنو ئاراستەکردنو دابین کردنی ئامرازە تەکنیکیو پیشەییەکانو دارشتنی سیاسەتی گونجاو کە گەشەپێدانی ئابووریی و کۆمەلآیەتیی و رۆشنبیریی لێ بکەوێتەوە .

٢- دابین کردنی مەرجەکانی دادپەروەریی بۆ کار وەك کرێی گونجاو، مەرجی کارکردن بۆ پاراستنی گیانو تەندروستی, هەلی کارکردن, پشوو کاتی کار.

٣– مافی پێکهاتن‌و بوونە ئەندام لە سەندیکاو ڕێکخراوەکان بە شێوەیەک، ببێتــە پاڵنــەرێکی بــەهێز بــۆ دەســتەبەرکردن‌و پاراســتنی بەرژەوەندییــە ئابووریی‌و کۆمەڵایەتیی‌و ڕۆشنبیرییەکان .

٤– پێویستی پاراستن‌و یارمەتیدانی خێزان بەو پێوەرەی کـە یەکەیـەکی کۆمەڵایەتییەو بنەڕەتی کۆمەڵە لە هەموو لایەکەوە، لەوانە ئاستی گـوزەرانی گونجاو, دابینکردنی خۆپاراستنەکان بۆ دایك, دابینکردنـی خـواردن‌و پۆشـاك ... هتد.

٥– دابـین کردنـی پاراسـتن‌و چـاودێری پزیـشکی, کەمکردنـەوەی ڕێـژەی مردنی کۆرپە, چاکردنی بـاری تەندروسـتی‌و خۆپاراسـتن لـە نەخۆشـییەکان, ڕێگرتن لە بڵاوبونەوەیان .

٦– مافی تاك بۆ پەروەردەو فێربوون .

٧– مـافی تـاك بـۆ بەشـداری لـەژیانی ڕۆشـنبیریی‌و سـوود وەرگـرتن لـە پێشکەوتنەکانی زانست‌و پاراسـتنی شـاکارە ئـەدەبی‌و زانـستی‌و هونـەریی‌و داهێنانەکان‌و بەرژەوەندییە ماددی‌و مەعنەوییەکانی.

٨– ئازادی موڵکداری بۆ مرۆڤ‌و بەکارهێنانی بە شێوەیەکی وا کە لە یاساو دەستوورەکاندا دیاریبکرێت.

ئەم مافانەی خوارەوە چەند مافێکی ئابووریی‌و کۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیرین:

١- بیمەی کۆمەڵایەتی و ژیانی گونجاو :

بیمەی کۆمەڵایەتی، یارمەتییەکە یان مووچەیەکی مانگانەیە، بۆ کەسـانێك دەبڕدرێتەوە، کە لەبەر هەر هۆیـەکبێ کاریـان پێنـاکرێ‌و توانـای پەیداکردنی بژێوی خۆیان‌و ماڵ ومنداڵیان نییە..

ئاسـتی باشـی گـوزەران‌و مـافی هـەبوونی بیمـەی کۆمەڵایـەتی، هـەر ڕێکەوتننامـەی تایبـەت بـە مافـە ئـابووریی‌و ڕۆشـنبیریی‌و کۆمەڵایەتییـەکان چارەسەری نەکردوە، بەڵکو بەندی (٢٢)ی جاڕنامەی جیهانی مافی مـرۆڤیش

لەو رووەوە دەڵێ:"هەموو کەسێکی ئەندامی کۆمەڵ مافی بیمەی کۆمەڵایەتی هەیە، کە لە رێگەی داهاتی میللیو هەرەوەزیی نێونەتەوەییو بەگوێرەی یاساو دەستوور، داهاتی هەر دەوڵەتێك دەبێ مافی ئابوورییو کۆمەڵایەتیو فەرهەنگی کە پێویستن بۆ نێوو ئابروو گەشەکردنی ئازادانەی کەسێتی، دابین بکرێن." بەندی (٢٥)ی جاڕنامەکە دەڵێ: "١ــ هەموو کەسێك مافی ژیانێکی گونجاوی هەیە کە بەشی پاراستنی لەشساغیو خۆشگوزەرانی خۆیو خێزانی بکات، ئەوەش خۆراكو پۆشاكو خانوو و چاودێری پزیشکیو خزمەتە کۆمەڵایەتییە پێویستیەکانیش دەگرێتەوە. دیسان مافی بیمەکردنی ژیانی لەکاتی بێکارییو لە نەخۆشیو پەککەوتەییو بێوە (ژنیو پیاوی)و پیرییو لەدەستدانی ئامرازی ژیان بە هۆی هەلومەرجی دەرەکیی بەدەرن لەدەستەڵاتی مرۆڤ. ٢ــ دایکانو منداڵان مافی یارمەتیو چاودێرییەکی تایبەتییان هەیەو هەموو منداڵانیش ئەگەر بە رێگەی شەرعی یان ناشەرعیی لەدایك بووبن دەبێ هەمان پارێزگاریی کۆمەڵایەتییان هەبێت.". بە پێی ئەو دوو بەندەی سەرەوە، پێویستە هەر کەسێك لەبەر هەر هۆیەك توانای کاری نەبێت، لەرێی بیمەی کۆمەڵایەتییەوە ژیانی بە رادەیەکی وا مسۆگەر بکرێ کە لەرێزی کەم نەکاتەوە.

بیمەی کۆمەڵایەتیو ژیانی گونجاو یەکێکە لە مافە ئابوورییو کۆمەڵایەتییەکان، کە وەچەی دووەمی مافی مرۆڤی پێدەوترێ لەمافە سەرەکییەکانی مرۆڤەو لێی جیاناکرێتەوە. بە زۆری بە واتای یاسایی وشەکە بە مافی کۆمەڵ دادەنرێ نەك تاك. مافە ئابوورییو کۆمەڵایەتییەکان بەپێی سروشت, مانا یاساییەکەی, پابەند بوون, داواکردنی, لەمافە مەدەنیو سیاسییەکان جیادەکرێنەوە، ئەوانەش:

یەکەم: کۆمەڵە مافێکن یەکسەر بە ئەنجام ناگەیەنرێن، بەڵکو بەرەبەرە, چونکە جێبەجێکردنی تەواوەتییان پێویستی بە بەکارهێنانی داهاتێکی زۆری

بەردەست هەیە، جا داهاتەکە هی ناوخۆبێ یان دەوڵەتیبێ، بەوپێیەش بەئاکام گەیاندنی هەنگاوی بەرو دوای گەرەکە.

دووەم: مافی ئابوورییەو کۆمەڵایەتی بەشدارییەکی چاکو کاریگەری دەوڵەتی پێویستە، خۆ ئەگەر بۆ بەدیهێنانی مافی مەدەنیەو سیاسی، بە زۆری پێویستی بەوەبێ دەوڵەت شتێك نەكات، بۆ نموونە وەك ئەشكەنجەنەدان، جگە لە وازهێنانی دەوڵەت لێی شتێکی دی ناوێ. بەڵام بۆ نموونە مافی پەروەردەو خوێندن، پێویستی بەهەوڵو داهاتێکی زۆر هەیە، کە زۆر لەسەر دەوڵەت دەکەوێ تاجێبەجێ بکرێ. بەگەڕخستنو بەدیهێنانی مافە ئابوورییەو سیاسییەکانیش، دەبێ راستەوخۆ سەرمایەو داهاتی تەواوی بۆ دابینبکرێ..

بەپێی ئەو دوو بەندەی سەرەوەی جاڕنامەی جیهانی مافی مرۆڤ پێویستە لە هەر وڵاتێکداو بە گوێرەی باری دارایيو چۆنێتی ژیانی هاوڵاتیان، ژیانێکی گونجاو بۆ هەر یەك لە هاوڵاتیانی خۆی بێنێتە کایەوە، جا با ئەو هاوڵاتییە توانای خزمەتیشی نەبێ. دەکرێ دەسەڵاتدارانی وڵاتەکە، بەپێی داهاتی وڵاتەکە، جۆرو رێژەی بیمەکە دیاریبکەن، چ لە رێی داهاتە سروشتییەکانی وڵاتەکەوە بێ یان وەرگرتنی باج یان هەر شێوەیەکی دی کە بە پەسەند بزانرێ.

راهێنان

ـ مەبەست لەبیمەی کۆمەڵایەتی چییە؟

ـ بەروبوومی وڵات بۆ کێیە؟

ـ دەکرێ کەس لەو بەروبوومە بێبەشکرێ؟

ـ مەبەست لەژیانی گونجاو چییە؟

— بیمەی کۆمەڵایەتی جگە لەدابینکردنی خواردنو جلوبەرگ چیتر دەگەیەنێ؟

— بیمەی کۆمەڵایەتی هەر بۆ پیرو پەککەوتەیە یان خەڵکی تریش دەگرێتەوە؟ ئەگەر گرتییەوە کامانەن؟

— منداڵی ناشەرعی بیمەی کۆمەڵایەتیو چاودێریی کۆمەڵایەتی دەیگرێتەوە؟

بەشی سێیەم

گرنگییەکانی پاراستنی مافەکانی مرۆڤ لەناوخۆدا

گرنگییەکانی پاراستنی مافەکانی مرۆڤ لەناوخۆ:

دەوڵەت وەك پێکهاتەو خاوەن کەسایەتییەکی مەعنەوی دەسەڵاتێکی گشتی بەسەر هاووڵاتیانیدا فەراهەم دەکات، کە بە دەسەڵاتی گشتی دەناسرێت، بەپێی ئایدۆلۆژیاو فیکرو رێبازی سیاسی بەڕێوەدەچێت، کە ئەمەش لە وڵاتێکەوە بۆ وڵاتێکی دی دەگۆڕێت لێرەوە مافی مرۆڤ دەکەوێتە ژێر کاریگەریی ئەو گۆڕانە بە جۆرێك کە لە وڵاتێکی دیکتاتۆریی‌و دەسەڵاتی تاك رەویدا مافەکانی مرۆڤ بە فراوانترین شێوە پێشێل دەکرێن، بەڵام لە وڵاتو ڕژێمی سیاسی دیموکراسی‌و لە سایەی دەوڵەتی یاسادا مافەکانی مرۆڤ دەچەسپێت یاخود لە کاتی پێشێلکارییەکاندا ئەنجامدەرانی رووبەڕووی بەرپرسیاریەتی یاسایی دەکرێنەوە. گەر دەسەڵاتی گشتیش ووردبکرێتەوە لە سێ دەسەڵاتی سەرەکی پێکدێت (یاسادانان، جێبەجێکردن، دادوەریی) هەریەك لەوانە راستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ بە بنەماکانی مافی مرۆڤەوە گرێدراون، بەو پێوەرەی مافی مرۆڤ پەیوەندی توندو تۆڵی لەگەڵ دەسەڵاتی یاسادانانەدا (پەرلەمان) هەیە، چونکە ئەو دەسەڵاتە توانای دەرکردن یان چاککردن یان هەڵوەشاندنەوەی یاسای هەیە بۆیە دەتوانێت بە شێوەیەك لەو شێوانە، یاساکان ئاوێتەی بنەماکانی مافی مرۆڤ بکات. هەر بۆیە لە زۆربەی پەیماننامەو رێکەوتننامەکانی بواری مافی مرۆڤدا، بەندێکی تایبەتی هەیە، باس لە چاکسازی یاساکان‌و گونجاندنیان لەگەڵ بنەماکانی مافی مرۆڤدا دەکات، چونکە مافی مرۆڤ‌و یاساکان دوو یەکەی پێکەوە گرێدراون.

هەر لەو چوارچێوەیەدا، زۆرترین رووبەڕووبوونەوە لە نێوان مافی مرۆڤ‌و دەسەڵاتی جێبەجێکردندا ڕەنگ دەداتەوە، ئەو دەسەڵاتە لە رێگەی دامودەزگا جیاوازەکانەوە یاساو دەسەڵاتی گشتی بەسەر هاووڵاتیاندا دەسەپێنێت، بۆیە لە سایەی نەبوونی چەندین پێوەرو چاودێریی، سنووردانەنان بۆ ئەم دەسەڵاتە زەمینەی پێشێلکاری بۆ مافەکانی مرۆڤ دەڕەخسێت، کە ئەویش لە دوو بواری سەرەکیدا دەگیرسێتەوە (تاك

بەرامبەر تاك)و (دەسەڵاتی گشتی بەرامبەر تاك)، بەو پێوەرەی کە بنەماکانی مافی مرۆڤ یاساین، لەکاتی پێشێلکردندا لە هەر دوو بارەکەدا دەبێت دادگاکان و دەسەڵاتی دادوەریی ئەرکی پاراستن‌و گێڕانەوەی ماف لە ئەستۆ بگرن، کاتێك (تاك) دەستدرێژی دەکاتە سەر مافی تاکێکی تر، لە یاسا لادەدات، کە دەسەڵاتی گشتیش مافی مرۆڤ بەتاك یان بەکۆ پێشێل دەکات زیادەڕۆیی لە دەسەڵاتەکانیدا دەکات‌و بە هەمان شێوە لە یاسا لادەدات.

مافەکانی مرۆڤ, یاسا پاراستنی دادوەرییان بۆدابین دەکات، بۆیە دەبێت دەسەڵاتی دادوەریی سەربەخۆ بێت سەروەری یاسا بپارێزێت‌و مافی پەنابردنە بەر دادگاکان بۆ هەموو مرۆڤێك پارێزراوبێت، بەبێ جیاوازیکردن لە نێوانیاندا، جا جیاوازیکردنەکە لەبەر هەر هۆکارێك بێ، وەك لە پەیماننامەی مافە مەدەنی‌و سیاسیەکانی ساڵی ١٩٦٦ داهاتووە (هەموو مرۆڤ، بەرامبەر دادگا یەکسانن‌و مافی هەر کەسێکە لەکاتی بوونی داوا، چ داوای سزادانبێت یان مەدەنی، دەبێت کێشەو داواکەی لەلایەن دادگایەکی تایبەتمەندی سەربەخۆوەو بەشێوەیەکی دادپەروەرانە ببینرێت).

دەکرێ مافی مرۆڤ بەو پێوەرە بنەڕەتییانە بناسێنرێ کە مرۆڤ بەبێ بوونیان شکۆدارانە ناژی. مرۆڤایەتی بناغەی ئازادی‌و دادوەریی‌و ئاشتییە، رێزگرتنی مافی مرۆڤیش رێخۆشکەرە بۆ پەرەپێدانی تەواوی کەسایەتی تاك‌و کۆ.

رەگوریشەی مافی مرۆڤ، لەو خەباتە نەپساوەی مرۆڤایەتییەوە هاتووە، کە لە سەرتاسەری دونیادا، بۆ ئازادی‌و یەکسانی کراوە. لەو هەوڵو کۆششەی مرۆڤایەتیشەوەیە کە لە سەرچاوە جۆربەجۆرو فەلسەفەو ئایینە جیاوازەکانەوە بۆی ماوەتەوە. ئەو مافانەش لە چەندین بەڵێننامەی نێودەوڵەتی مافی مرۆڤەوە ریزبەندکراون، کە گرنگترینیان جاڕنامەی جیهانی مافی مرۆڤە.

پاراستنی مافی مرۆڤ، یەکێکە لە بنچینە بنەڕەتییەکانی ئارامیی ناوخۆ، ئەویش بە بڕوابوونی تەواو بە بنەماسەرەکییەکانی.. لە هەرکوێ مافی مرۆڤ بە راستیی پارێزراوبێ، ئەوا ئەو شوێنە ئارامو روو لەگەشەکردن دەبێ. هەر کەسەو هەڵسوکەوتی خۆی لە قەوارەیەکی دیاریکراودا دەزانێو لێیدەرناچێ. کەس بە هۆی " ڕەنگ، ئایین، نەتەوە، رەگەز، بیروڕا یان هەر شتێکی دی جیاناکرێتەوەو هەست بە کەموکورتی ناکاتو بەرێزیشەوە لەمرۆڤەکانی دی دەڕوانێت، ئەوەش هاندەرێکە بۆ بەجێهێنانی ئەرکە مرۆییەکانی ناو کۆمەڵ. بە پێچەوانەوە، لەو شوێنانەی مافی مرۆڤیان تیادا پشتگوێ دەخرێو لەبەر هەرهۆیەکبێ جیاکاری هەبێ، ئەوا" نائارامی، راڕایی، ترسوتۆقین، خەڵکەکەی دەگرێتەوەو هەمیشە ڕوو لە دواکەوتنو نەهامەتی دەکاتو پێشێلی تەواوی یاساش دەکرێ. کەس ڕێز لە مافی کەسی دی ناگرێو لە جێبەجێکردنی ئەرکیشدا کەمتەرخەمی زاڵدەبێ. بەوەش پشێوییەکی تەواوی تیادا دەکەوێتەوە. ژمارەیەکی بەرچاو لە دەوڵەتان لە یاساو دەستوورەکانی خۆیدا بایەخێکی تەواوی بەو (٣٠) بەندەی جاڕنامەی جیهانی مافی مرۆڤ داوە، کە دوای جەنگی دووەمی جیهانیی نەتەوە یەکگرتوەکان ڕایگەیاند، ئەو جەنگەی کە نزیکەی شەست ملیۆن کەس تیایدا گیانی لەدەستداو زۆربەی وڵاتانی ئەوروپا زیانی گەورەیان لێکەوتو وێرانکران. هەر ئەو زیانە زۆرەش وای لە ئەوروپا کرد، لە قۆناغەکانی دوای جەنگ بەشێوەیەکی باشتر خۆی بە پاراستنی مافەکانی مرۆڤەوە ببەستێتەوەو بیپارێزێ.

لە ئەوروپادا، بەتایبەتی لە ئەوروپای خۆرئاوا، بە دەیان ڕێکخراو بۆ پارێزگاریکردن لەمافی مرۆڤ دامەزرێنرانو دانیشتوانی زۆربەشیان بە دەنگ بانگەوازەکانیانەوە چوون..

ئەو ڕێکخراوە جیهانیانە شوێنی دیاری خۆیان گرتووەو بەیاننامەی ساڵانەیان حسابی تەواوی بۆ دەکرێت، هەر وڵاتێکیش پێشێلکاری لەو بە یاننامانەدا هەبێت ئەوا بۆ ئەوەی شێوازی خۆی لەو بارەیەوە بگۆڕێو تۆماری مافی مرۆڤی خاوێن ڕاگرێ، گوشاری تەواوی دەخرێتە سەر.

هەر دەوڵەتێك، شارستانێتیو پێشکەوتنی بە پارێزگاریکردنی مافی مرۆڤەوە بەندە، چەند مافی هاووڵاتییەکانی خۆی راگرێ ئەوەندە یاسا لە وڵاتەکەدا سەروەر دەبێو کەم کێشە دەبێ، پێچەوانەکەشی راستە. چونکە پێشێلکردنی مافی مرۆڤ، نایەکسانیو نائارامیو بێمتمانەیی دەخاتەوە. پاراستنی مافی مرۆڤ هۆیەکی سەرەکییە کە بە راستیی مرۆڤ خۆی بە مرۆڤ بزانێ. جاڕنامەی جیهانی مافی مرۆڤ، کە تێکڕای هەر ٣٠ بەندەکەی پارێزگاریکردنە لە مافی تاکەکەس، هۆیەکی گرنگی پێکەوە هەڵکردنەو رێزگرتنە لە راوبۆچوونو بیروباوەڕییەکانی یەکتری، دوورکەوتنەوەیە لەدوژمنایەتیو پێکداهەڵپژان. هەر دەوڵەتێکیش زۆرترین بەندی ئەم مافانە بپارێزێ، دەبێتە جێگای متمانەی هاوڵاتیانی خۆیو دەوڵەتانی دیو خۆی لەریزی پێشەوەی رێزلێگیراواندا دەبینێتەوە.

راهێنان

ـ دەکرێ وڵاتێك بانگەشەی پارێزگاری مافی مرۆڤ لێبداو کەچی گرتنو ئەشکەنجەدان بە ئارەزووی بەرپرسانیبێ؟

— دەکرێ هەر پارتێکی سیاسی لەڕێی توندوتیژییەوە دەسەڵات وەدەستبێنێو بانگەشەی پارێزگاریکردنی مافی مرۆڤیش لێبدات؟

ـ سەپاندنی حیزبایەتی بە زۆرەملە چۆن هەڵدەسەنگێنی؟ لەو ڕووەوە وەڵامەکەت ڕوونکەرەوە.

ـ دەستەڵاتداران، مافی مرۆڤ دەبەخشنەوە یان مافەکان لە بنەڕەتەوە هەن؟

ـ لەکۆمەڵدا پێویستە هەر کەسەو فێری مافەکانی خۆی بکرێ؟

ـ کاتێك مافی کەسێك پێشێل دەکرێت دەبێ پەنا بۆ کام دەزگا بەرێت ؟

بەشی چوارەم

بەنێودەوڵەتیبوونی مافی مرۆڤ

تەوەری یەکەم

گرنگی مافی مرۆڤ لە پێوەندییە نێودەوڵەتییەکاندا:

لەمڕۆدا، لە سایەیی کەمبوونەوەی دەسەڵاتی دیکتاتۆریو کرانەوەی کۆمەڵان و بەهێزبوونی تەوژمی دیموکراسیو پێشکەوتنی تەکنەلۆژیاو بەگەڕکەوتنی چەندین ڕێکخراوی نێودەوڵەتی تایبەت بە مافی مرۆڤ و مرۆڤایەتی، وەك ڕێکخراوی لێبوردنی نێودەوڵەتی، ڕێکخراوی چاودێریکردنی مافی مرۆڤ لە دونیدا، فەرەنسای ئازاد، خاچی سورو ڕێکخراوەکانی کۆمەڵە مەدەنییەکانو دامەزراندنی ڕێکخراوە ناوچەییەکانو بەرتەسك بوونەوەی چەمکی سەروەری دەوڵەت، مافی مرۆڤ لە ئاستی نێودەوڵەتیدا ڕۆژانە لە پەرەسەندن و گەشەکردندایە.

مافی مرۆڤ بۆتە پێوەرێکی گرنگی پێوەندییە نێودەوڵەتییەکان. ئەو دەوڵەتانەی بەجۆرێك لەجۆرەکان مافی مرۆڤیان تیادا پێشێلدەکرێتو ڕێکخراوە نێودەوڵەتیو ناوچەییەکان پێشێلکارییەکانیان دەخەنەڕوو، داوای چاککردنی ڕەوشی مافی مرۆڤیان لێدەکرێ. وەك دەڵێن دونیای ئەمڕۆ بۆتە گوندێكو کۆمەڵە ڕێکخراوێکی نێودەوڵەتی وا هاتوونەتە ئاراوە، تەکنۆلۆژیای پێشکەوتووی ئەمڕۆیان بۆ ڕسواکردنی ئەو دەوڵەتانە خستۆتەگەڕ کە گوێ بە مرۆڤو مرۆڤایەتی نادەنو کورسیو دەستەڵاتەکەی خۆیانیان لەسەرو هەموو شتێکەوە داناوە. ئێستا، لەلایەکەوە لەڕێی گوشاری ڕێکخراوە نێودەوڵەتییو کۆمەڵەو ڕێکخراوە سیاسییەکانی دەوڵەتانو جەماوەری وڵاتەکان، لەلایەکیتریشەوە بە زوویی سەر ئاوکەوتن و ئاشکرابوونی ڕاستییە شاراوەکانیان ئەو دەوڵەتانە ڕسوادەکرێن.

چەوساندنەوەی گەلێك، لەلایەن دەسەڵاتدارانی دەوڵەتەکەیەوە، ئەویش بە بەکارهێنانی توندوتیژی زۆر، توندوتیژییەك هەرچی ڕێزیێ، نە بۆ بنەماکانی جاڕنامەی جیهانی مافی مرۆڤ و نە بۆ هیچ کام لە بەڵێننامە نێودەوڵەتییەکان دانەنێ و بەرهەڵستکارانی خۆی بەشێوەیەکی زۆر نامرۆڤانە داپڵۆسێ، ئەوا لە بارێکی وادا، پێویستە پەنا بۆ کۆمەڵەی نێودەوڵەتی ببرێو ئەویش لەڕێی ئەنجومەنی ئاسایشی نێودەوڵەتی، بۆ ڕاگرتنی ئەو جۆرە ستەمە، ڕەوایی بە دەستێوەردان لە کاروباری ناوخۆی دەوڵەتاندا بدا، بە تایبەتی دژ بە ڕژێمگەلێك کە بە ڕێگەیەکی ناڕەواو سەربازییانە هاتبنو بۆ سەپاندنی خۆشیان، لە زمانی

ئازارو ئەشکەنجەدان‌و سەرکوتکردن بەولاوە چی دی نەزانن.. هەر ئەوەش ڕێی بە نەتەوەیەکگرتووەکان دا، لە کۆڕەوەکەی ساڵی ١٩٩١ی گەلی کوردا، بڕیاری ٦٨٨، بۆ پارێزگاریکردنی مافی مرۆڤ لە عێراق بەگشتی‌و کوردستان بەتایبەتی دەربکات، دەرچوونی ئەم بڕیارە بووە سەرەتای دەستتێوەردانی نەتەوە یەکگرتوەکان لە کاروباری ئەو دەوڵەتانەی کە بە شێوەیەکی بەرفراوان مافی هاوڵاتیانی خۆیان پێشێلدەکەن. ئەوە بوو لە چوارچێوەی ئەم گۆڕانەدا نەتەوەیەکگرتوەکان، بە مەبەستی ڕاگرتنی ئەو پێشێلکارییانەی لە صۆمال و یوگسلافیاو کۆسۆڤۆ، ڕوویاندەدا هەڵبداتێ.

گۆڕانی پرەنسیپی دەستتێوەرنەدان لە کاروباری دەوڵەتان کە لە میساقی نەتەوەیەکگرتوەکان چەسپێنرابوو، بۆدەستتێوەردان لەکاتی پێشێلکردنی مافی مرۆڤ، بە دەستکەوتێکی گرنگی خەبات لە پێناو چەسپاندنی تەواوی مافی مرۆڤو، گرنگترین گۆڕانی نێودەوڵەتی دادەنرێت، کە دەبێتە ڕێگرییەك لەبەردەم دەسەلاتی ڕەهای ڕژێمە دیکتاتۆریەکان، ئەو ڕژێمانەی پێشتر بە سانایی و بە بیانووی دەستتێوەرنەدان لە کاروباری ناوخۆییانەوە، مافی مرۆڤیان بە شێوەیەکی بەرفراوان پێشێل دەکرد.

ڕاهێنان

ـ ئایا نەتەوە یەکگرتوەکان دەتوانێت ڕێبگرێت لەو پێشێلکاریانەی دژ بە مافی مرۆڤ دەکرێت؟چۆن؟

– ڕێکخراوەکانی مافی مرۆڤ دەتوانن بە هێز، ڕێ لەپێشێلکارییەکان بگرن؟

– زۆرجار دەبیستین کە ڕژێمێکی دیاریکراو پابەندی یاسا نێودەوڵەتییەکان نابێت‌و پێویستە سزا بدرێ، تا ڕەوشی خۆی لەو ڕووەوە چاك دەکاتەوە، ئایا دەکرێ لایەنێکی لەو جۆرە دەستنیشان بکەیت؟

ـ گۆڕانی پرنسیپی دەستتێوەرنەدان لە کاروباری ناوخۆ بۆ دەستتێوەردان چۆن هەڵدەسەنگێنیت؟

ـ ماوەیەکی زۆرە تورکیا هەوڵی چوونە ناو یەکێتی ئەورووپا دەدات، بەلام تا ئێستا وەرنەگیراوە، گرنگترین هۆی وەرنەگرتەکەی کامانەیە؟

تەوەری دووەم

ڕێکخراوەکانی مافی مرۆڤ:

لـە وڵاتـانی کـاولکراوو بـەئاگری جـەنگ سـوتاودا، چـەندین ڕێکخـراو بـە مەبەستی چاودێریکردنی مـافی مـرۆڤو دووبـارە نەبوونـەوەی کارەساتەکانی هـەردوو جـەنگی جیهـانی دامـەزران. ڕێکخراوەکـان بـە شـێوەیەکی گـشتی دەکرێن بە دوو بەشەوە:

١- ڕێکخراوە نێودەوڵەتییە ناحکومییـەکان: ئـەم ڕێکخراوانـە پـەلیان بـۆ هەموو دونیا هاویشتووەو لە زۆربەی دەوڵەتەکانی دونیـادا، چ بـە ئاشـکراو چ بە نهێنی، نوێنەریان هەیەو بەدوای هـەموو جۆرە پێشێلکارییەکدا دەگـەڕێن کە دەبنە هۆی دەرچوون لە بنەماکانی مافی مرۆڤ. خەڵکێکی زۆر لە دەوریان کۆبۆتـەوە. ئەمـە جگـە لـەوەی کـە سـاڵانە، ڕاپـۆرت سـەبارەت بـە پێشێکارییەکانی مـافی مـرۆڤ ئامـادەو بڵاودەکەنـەوە. لەهەمانکاتیـشدا بـۆ ئاگادارکردنەوەی خەڵکی لە مافەکانیان چەندین کتێبو نامیلکـەی بـەنرخ لـە بوارە جۆراوجۆرەکانی ڕاگەیاندنەوە چاپو پەخشدەکەن، بـەوەش وشیاری لـەناو خەڵکـدا بڵاودەکەنـەوە. ڕاپۆرتەکانیـشیان لـە ئاسـتی نێودەوڵەتیـدا دەنگدانەوەیەکی باشی هەیە. "ڕێکخراوی لێبوردنی نێودەوڵەتی ـ ئەمنستی ئێنتەرنەشیناڵ ـ" کەبارەگای سەرەکیی لەبەریتانیایە، "ڕێکخراوی چاودێری مـافی مـرۆڤ ـــ هیومـان ڕایـت وچ" کـە بەشێکیـشی بـۆ چـاودێریکردنی پێشێلکارییەکانی ناوچـەی خۆرهـەڵاتی ناوەڕاسـت بـە نـاوی "میدڵ ئیـست وچ"ەوە هەیەو بارەگاکەشی لەئەمەریکایە. "ڕێکخـراوی فەرەنـسای ئـازاد ـــ فرانس لیبەرتی" بارەگاکەی لەفەرەنسایە.

٢- ڕێکخراوە ناحکومییە ناوچەییەکان: ئەم ڕێکخراوانە زیـاتر ناوچـەیینو چاودێری ئەو پێشێلکاریانە دەکەن کە لەشوێنێك یان دەوڵەتێکی دیـاریکراودا ڕوودەدەن. هەندێك لـە حکومەتـە پێشێلکارەکان، بە مەبەستی چاوبەست لەدونیا، ڕێکخراوی لەم بابەتـە لـە وڵاتەکانیانـدا دادەمـەزرێننو کەسـانێکیش

دەبنە بەرپرس، کە لە ئاست پێشێلکارییەکانی حکومەتەکەیاندا بێدەنگبن، باشترین نموونەش لەو رووەوە رێکخراوی مافی مرۆڤی عێراقی سەردەمی بەعس و هاوشێوەکانێتی، بەلاّم مەرج نییە هەموو رێکخراوە حکومیی و ناوچەییەکان لەو جۆرەبن، بەڵکو هەندێکیان رۆڵی باشیان دەبێت لە هەردوو بواری دەستەبەرکردن و وشیارکردنەوەی خەڵك لەمافەکانیان و دەستنیشانکردنی پێشێلکارییەکان.

٢- رێکخراوە ناوخۆییە ناحکومییەکان:

ئەو رێکخراوانە دەگرێتەوە کە لە چوارچێوەی تاکە دەوڵەتێکدا, سەربەخۆ لە حکومەت کار دەکەن، زۆربەیان پەیوەندییان لەگەڵ رێکخراوە ناحکومییە جیهانیی و ناوچەییەکان هەیە و هەندێ جاریش لە یەك تۆڕی کارکردندا دەبن .

کاری رێکخراوە ناوخۆییەکان لە رێگەی یاسایەکەوە رێکدەخرێت کە بە یاسای کۆمەڵەو رێکخراوەکان دەناسرێت، ئەم یاسایە لە دەوڵەتێکەوە بۆ دەوڵەتێکی دی جیاوازە، تا دەوڵەتەکە دیموکراتی بێت ئەوەندەش یاساکە کراوەو کارئاسان دەبێت بۆ دروست بون و کارکردنی رێکخراوەکان بە پێچەوانەشەوە تا دەوڵەتەکە دیکتاتۆریی بێت ئەوەندە یاساکە رێگر دەبێت لە بەردەم کاری رێکخراوەکانداو هەندێ جاریش هەر رێگە نادات بە دروست بونیان تەنها ئەوانە نەبێت کە دروستکراوی خۆی دەبن.

رێکخراوە ناوخۆییە ناحکومیەکان رۆڵێکی گەورەیان هەیە لە بەرەوپێشبردنی کۆمەڵی مەدەنیی و چەسپاندنی پرنسیپەکانی مافی مرۆڤ و دیاریکردنی ئەو پێشێلکاریانەی دەسەلاّت ئەنجامی دەدات، هەر بۆیە کۆمەڵەی گشتی نەتەوەیەکگرتوەکان لە یادی پەنجا ساڵەی جاڕنامەی گەردونی مافەکانی مرۆڤدا بریارێکی پەسەندکردو تێیدا داوای لە حکومەتی دەوڵەتەکان کرد کارئاسانی زیاتر بکەن بۆ کاری رێکخراوەکان و یاساکانیان بە جۆرێك دابڕێژن رێگری دروست نەکات لە بەردەمیاندا.

ڕێکخراوی لێبوردنی نێودەوڵەتی - ئەمنستی ئینتەرناشناڵ:

Amnesty International

بۆ زیاتر ڕوونکردنەوەی کاری ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان، ڕێکخراوی لێبوردنی نێودەوڵەتی ـ ئەمنستی ئینتەرناشناڵ ـ دەکەینە نموونەیەك تا لە جۆرو ئەرکو چۆنێتی کاری ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان بگەین.

ئارمی ڕێکخراوی ئەمینستی ئینتەرناشناڵ

ڕێکخراوی لێبوردنی نێودەوڵەتی – ئەمنستی ئینتەرناشناڵ ـ ڕێکخراوێکی خۆبەخشی جیهانیی ئەو کەسانەیە کە داوای مافی مرۆڤ دەکەنو کاریش بۆ پارێزگاریکردنی دەکەن. ڕێکخراوەکە بزووتنەوەیەکە، لە ئاست سەرجەم حکومەتو بیروڕا سیاسییەکانو ئاینییەکاندا سەربەخۆیە. پشتگیریو بەرهەڵستی هیچ حکومەتو ڕژێمێکی سیاسی ناکات، دیسان پشتگیریو بەرهەڵستی بیروڕای ئەو قوربانییانەش ناکات کە هەوڵی پاراستنی مافەکانیان بۆ دەدات. جگە لەپارێزگاریکردنێکی بێلایەنانەی مافی مرۆڤ، هیچ مەبەستێکی تری نییە. ڕێکخراوەکە کار بۆ کۆکردنەوەی خەڵکە چالاکە خۆبەخشەکان دەکات، ئەو کەسانەی بێبەرامبەر بەشێك لە هەوڵو کاتی خۆیان بۆ ئەو ئەرکە تەرخان دەکەن. ڕێکخراوەکە لەهەموو کەلێنێکی دونیادا، تۆڕی جۆراوجۆر لە ئەندامو لایەنگرانی خۆی هەیە. لە دوا

سەرژمێریدا، نزیکەی ملیۆن‌و نیوێك ئەندام‌و لایەنگرو هاوکاری لەزیاتر لە (١٥٠) ولاتدا هەیەو ئەندامەکانی هەلگری هەمەجۆر بیری رۆشنبیریی‌و کۆمەلایەتیین‌و جیاوازییەکی گەورەش لە نێوان باوەڕە سیاسییەو ئاینییەکانیاندا هەیە، بەلام لەکارەکانیاندا بۆ هێنانەدی دونیایەك کە تیایدا هەموو کەسێك مافە مرۆڤایەتییەکانی خۆی پارێزراوبێ، هاوڕاو چونیەکن. ئەم رێکخراوە لەنزیکەی (١٠٠) ولات‌و ناوچەدا لقی دانپیانراوی خۆی کردۆتەوە، کە بە هەزاران لاوو قوتابی پسپۆڕ لەبواری مافی مرۆڤدا کاری تێدا دەکەن.

رێکخراوەکە خۆی لەدونیایەکدا دەبینێتەوە کە سەراپای خەلکی بە هەموو مافە مرۆڤایەتییەکان، ئەو مافانەی لە جاڕنامەی جیهانی مافی مرۆڤو پێوەرەکانی تری مافی مرۆڤە نێودەولەتییەکاندا هاتووە، بگەن.

تەوەری سەرەکی خەباتی رێکخراوەکە لەم خالانەی خوارەوەدا خۆی دەبینێتەوە:

خەباتکردن بۆدانانی رادەیەك لە کوشتنی سیاسیی‌و کارەساتی "سەرەونگومکردن".

بێسلکردنەوە، بەرهەلستی سزای کوشتن (لەسێدارەدان‌و گوللەبارانکردن)و ئازاردان‌و ئەو شتانەی دی دەکات کە لە خانەی هەلسوکوتی توندو تیژیی دادەنرێن.

خەباتکردن بۆ بەدەستەوەدانی پێشێلکەرانی مافی مرۆڤو سپاردنیان بە دادگا.

هەولدان بۆ ئازادکردنی بەندکراوانی بیروڕا، ئەوانەش بەپێی یاسای بنەڕەتی رێکخراو، کەسانێکن بەهۆی" بۆچوونی سیاسیی، ئایینی، یان هەر بۆچوونێکی دی کە لەویژدانیانەوە هەلقولابێ، یان زمان، یان رەچەلەکی نەتەوەیی، یان کۆمەلایەتیی، یان باری ئابووریی، یان لە دایکبوون، یان هەر شتێکی دی گیرابن‌و توندوتیژییان بەکار نەهێنابێ‌و بانگەشەشیان بۆ بەکارهێنانی نەکردبێ.

هەوڵدان بۆ دادگاییکردنێکی خێراو دادپەروەرانەی گیراوەکان.

بەرهەڵستیکردنی ئەو پێشێلکارییە خراپانەی کە بەرامبەر بە مافە کلتووریی‌و کۆمەڵایەتیی‌و ئابوورییەکان دەکرێن.

هەوڵدان بۆ قایلکردنی کۆمپانیاو دەزگا ئابوورییەکان تا پارێزگاری مافی مرۆڤ بکەن‌و بەچاوێکی بەرز سەیری بکەن.

بەرهەڵستی ئەو پێشێلکاریانە دەکات، کە دەزگاو کەسانێکی دەری دەوڵەت، لەکاتێکدا دەیکەن، کە دەوڵەت وەک پێویست ئەرکی پارێزگاریکردنی خەڵکەکەی پێجێبەجێ نەکرێت.

بەرهەڵستیکردنی ئەو پێشێلکارییە گەورانەی دژ بە رزگاربوون لە جوداکاری دەکرێن.

یارمەتیدانی ئەو پەنابەرانەی مەترسی گەڕانەوەیان لەسەرە بۆ وڵاتێك کە دوور نییە مافە بنەڕەتییەکانیانی تیادا پێشێلکرێ.

داوا لە حکومەتەکان دەکات لە کاتی شەڕی چەکدارانەدا، نایاساییانە کەس نەکوژن.

داوا لە گروپە چەکدارەکان دەکات رادەیەك بۆ پێشێلکارییەکانیان دابنێن، وەك گرتنی خەڵکی لەسەر بیروڕا، بارمتەکردنی خەڵکی، ئازارو ئەشکەنجەدان، کوشتنی نایاسایی.

خەباتکردن بۆ دانانی رادەیەك بۆ بەسەربازکردنی منداڵان.

هاریکاریکردن لەگەڵ رێکخراوە ناحکومییەکانی دیو نەتەوەیەکگرتووەکان‌و رێکخراوە حکومی‌و دەوڵەتیی‌و ناوچەییەکاندا، بۆ پشتگیریی لەمافی مرۆڤ.

مسۆگەرکردنی چاودێریی پێوەندییە سەربازیی‌و ئاسایش‌و پۆلیسییە نێودەوڵەتییەکان لەپێناو پاراستنی مافی مرۆڤدا.

رێکخستنی بەرنامە بۆ فێربوونی مافی مرۆڤ‌و وشیاری زیاتر لەو بارەیەوە.

ئەم ڕێکخراوەو سەرجەم ڕێکخراوانی هاوشێوەی، فایلی جیاجیایان بۆ هەر دەوڵەتێك لەدەوڵەتانی دونیا کردۆتەوەو لیژنەیەکی سەربەخۆ سەرپەرشتی هەریەك لە فایلەکان دەکاتو بە زۆری بەرپرسی فایلەکە نابێ خەڵکی ئەو وڵاتە بێت، تا بێلایەنیەتی تیادا بە تەواوەتی بپارێزرێ..

ڕاهێنان

ـ ئەو ڕێکخراوە نێودەوڵەتییانەی جێدەستیان لەپارێزگاریکردنی مافی مرۆڤدا هەیە کامانەن؟

– ئایا ڕێکخراوەکانی مافی مرۆڤ چەك بەکاردەهێنن بۆ ڕێگرتن لە پێشێلکارییەکانی مافی مرۆڤ ؟

– ڕێکخراوە حکومیو ناوچەییەکان بە چ ڕێگەیەك دەتوانن خۆیان بسەپێننو جێگەی متمانەی هاوڵاتیانی وڵاتەکەیان بن؟

– هیچ ڕێکخراوێکی دیکەی نێودەوڵەتیت بیستوە کە ئامانجی پارێزگاریکردنی مافی مرۆڤ بێت؟ ئەگەر بیستوتە کورتە باسێکی بۆ خوێندکارانی هاوڕێت بکە.

سەرچاوەکان

١- جاڕی گەردوونیی مافی مرۆڤ.

٢- اللجنة الدولية للصليب الاحمر / الملحقان " البروتوكولان " الاضافيان الى اتفاقيات جنيف المعقود فى ١٢ آب/ ١٩٤٩ / جنيف_ ١٩٧٧.

٣- حقوقنا مجموعة انشطة وتدريبات / منظمة العفو الدولية المجموعات الفلسطينية.

٤- الشرعة الدولية لحقوق الأنسان صادرة عن مركز حقوق الانسان فى الامم المتحدة المطبوعة فى جنيف فى مايس ١٩٩٥. ترجمة الى اللغة الكوردية من النص العربى المعتمد لدى الامم المتحدة. نشر فى كوردستان فى حزيران ٢٠٠٠. الجهة المنفذة للمشروع : (**American Society For Kurds -ASK**)

الجهة الممولة: (**The National Endowment For Democracy - NED**)

اسم المطبعة: مطبعة التربية – أربيل

٥- سەرەتایەك بۆ تێگەیشتنی هەڵبژاردن/ محەمەد خورشید تۆفیق – هەولێر ٢٠٠٣

٦- "دەنگی مرۆڤ" گۆڤارێکی وەرزی رێکخراوی مافی مرۆڤە لەکوردستان/ ژمارە ٤ی زستانی ٢٠٠٣/٢٠٠٤

٧- للاجئين حقوق : منظمة العفو الدولية "ئەمنستی ئەنتەرناشناڵ"

٨- دەستپێك بۆ: مافەکانی مرۆڤ لەکوردستان – عێراق، د. صلاح محمد عزيز.